

Farklılaşan Dünya, Yeni Bir Söylem ve “Melez ” Bir Yaklaşım Üzerine Düşünceler

(*Birikim*, Eylül 2004)

-Sorular, Sorunlar ve Arayışlar

Günümüz dünyasını kaotik bir dünya olduğu kuşku götürmez. Bu dünyayı geçmişe göre daha kaotik yapan da kuşkusuz yalnız artan sorunlar değil, çok katmanlı bir resmin karşımıza çıkması veya resimlerin üst üste bindiği bir gerçeklik yaşamamız. Bir yandan, hem geçmişten bugüne uzanan birçok sorun varlığını koruyor, hem de şimdi yerelden yeryüzüne, bireyden küresele uzanan birçok farklılaşmış görünümle karşılaştığımız gibi, saptırılmış gerçeklikler de yaşıyoruz. Örneğin savaş, terör, şiddet veya açlık ve yoksulluk gibi ezeli sorunlarımız varlıklarını hâlâ koruyorlar, bunları doğrudan yaşamasak da gerçeklikleri gözlerimizin önünde. Bu dünyada halâ milyonların açlıktan öldüğü veya tedavi edilebilir hastalıklardan ölen çocuk sayısının hergün 35 bini bulduğu da bir gerçek, ancak bu dünyada teknolojik gelişmelerle bir yandan uzaya öte yandan ölümsüzlüğe doğru yol alındığını da biliyoruz. Öte yandan, bu çok boyutlu ve karmaşık gerçeklik içinde, olaylara ve genel olarak dünyaya müdahale etme ve değiştirme kapasitemizin ne kadar az olduğunu görmemek ve güçsüzlük duygusuna kapılmamak da kolay değil. Tam aksine öğrenme kapasitemiz arttıkça, kullanılan söylemle etrafımızdaki gerçekler arasındaki uzaklığı daha iyi görüyor ve birçok şeye güvensizlikle bakıyoruz. Örneğin bu dünyada, bir yandan demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kavramlara kapılıp hayal kurmamız isteniyor, öte yandan egemen güçlerin, yolsuzluk ve pisliklere bulanmış siyasetin, kötüye kullanılan demokrasinin gösterilerini izlemek zorunda bırakılıyor. Yalnız kurumlar değil, kullandığımız kavram ve argümanlar da bu dünyada aşınmış, eskimiş görünüyorlar. Sonuç olarak, birçok insan için bu çağ artan bir güvensizlik ve güçsüzlük duygusuyla ve de gerçeklerden kaçma çabalarıyla yaşıyor demek doğru olur. Yaşadığımız aczin ve güvensizliğin ifadesi de, çok zaman, modernite krizi, demokrasi krizi, ideolojilerin ölümü olarak adlandırılıyor.

Oysa bu karmaşık veya kaotik dünya karşısında bazı ortak değerlere ihtiyacımız olduğu gibi, bir çıkış umudu veren karşı bir ideoloji ve söyleme de ihtiyaç duyulmakta. Ancak bulunacak ortaklıkların da, kurulacak yeni söylemin de, bu çok gerçekli dünyaya ve çağa yanıt verebilmesi gerekirken, karşımıza çok zaman yetersiz söylemlerle, post-modernizmin pesimizminden başka bir şey konulamıyor. Oysa dünyanın adaletsizlik, korku, savaş, terör, yoksulluk, yoksunluk gibi geçmişten bugüne uzanan eski sorunlarına da, cinsiyet, etnik veya dinsel kimlik gibi kültürel yapıyla ilişkilendirilebilecek yeni arayışlarına da yanıt verebilecek bir dünya arandığı bir gerçek. Bu durumda, hem Nadine Gordimer’in deyimiyle geçmişin prangalarını geride bırakmamızı sağlayacak, hem de tüm bu farklılık iddiaları ve göreceli yaklaşımlara karşın, Octavia Paz’ın¹ deyimiyle aramızdaki iplikleri bulma ve yeniden dokumamıza yarayacak yeni düşünce ve yaklaşımlara ihtiyacımız var. Bugünkü dünya sızıntı ekonomisiyle gelişmekte olan ülkeler için, hızla ilerleyen teknolojisi ve küreselleşen işgücü piyasasıyla genel anlamda emekçi için, sermayenin öncelikleri nedeniyle genel olarak insan için umutların azaldığı bir dünya. Bu dünyanın tüm mağdurları için de bireysel, toplumsal ve küresel açıdan bugünkünden farklı bir dünya hayalinin kurgulanmasına ihtiyaç olduğu gibi, yeni bir dünyanın kurgulanmasında, ister bireyden, ister toplumdan, ister emekten, ister 5 milyarın üstündeki insanı kapsayan mağdurlardan bakalım öncelikle dünya ekonomik

¹ Octavia Paz, *Yüzyılın Sonu (Büyük Düşünürler Çağımızı Yorumluyor)*, Ed. Nathan Gardels, İş Bankası Yay, İstanbul 1995.

sisteminin, adını koyalım küresel kapitalizmin dönüşmesini düşünmesi üstüne düşünmek gerektiği ortada, fakat bunun mülkiyet ilişkileri dışında bir dönüşüm anlayışı taşıması da gerekmektedir.

Bu yazı hem günümüzün kaotik dünyasını tanımlama, hem de farklı bir dünyanın söylemi, değerler sistemi, ideolojisi üzerine düşünme ihtiyacından kaynaklanmakta. Böyle geniş açılı bir bakışı yeğlerken de, birçok konuda oldukça genel ve yüzeysel kalma tehlikesi olduğunun bilincindedir; ancak günümüz dünyasına ilişkin büyük bir resmin veya boşluğun görülmesine ihtiyaç olduğunu da düşünmektedir. Öte yandan alternatif bir söylem ve ideoloji arayışının, sol bir yaklaşım üzerine olduğu da açıktır. Günümüzde solun önüne birçok yeni sıfatlar konulduğu da bilindiğinden, bu da yeni bir ön-ek arayışı mı; kim bilir? Değindiği birçok konu gibi, soldaki arayışlar açısından da tartışılacak daha çok şey olduğunu ve böyle bir işe kalkışmanın hem daha kapsamlı hem de daha interdisipliner çalışmalar gerektirdiğinin de farkındadır. Örneğin burada bir ucundan değindiğim iktisat kavramının ve yerleşik iktisat anlayışının, hem bir toplumsal gerçeklik hem de öteki bilimlerle ilişkileri açısından ne denli irdelenmeye ihtiyaç gösterdiğini bu alanda yapılan birçok çalışma² ortaya koyduğu gibi, daha pek çok çalışma yapılması gerektiği de yadsınamaz.

Öte yandan bu yazının bazı kabullerden yola çıktığını da söylemek gerek. Örneğin, ilk olarak, bir sistem ve dünya tartışması yaparken, teknoloji ve üretim ilişkileri bağlamında ekonomik yapının toplumsal sistemin belirlenmesinde tek değilse de, temel etkenlerden biri olduğuna ilişkin kabulü vardır; fakat aynı zamanda, hem toplumsal sistemin bir bütün olarak görülmesi, hem de günümüzün değişen birey ve toplum gerçeğinin dikkate alınmasından yana bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu anlamda, bir yandan küreselleşen kapitalizme eleştirel bakmakta ve bugünkü ekonomik sistemin tüm öteki sistemler üzerinde kurduğu egemenliğin artık sömürgeleştirici bir etkiye dönüştüğü görüşünü paylaşmaktadır. Bu nedenle etnik, dinsel, cinsel kimlik arayışlarının yalnız kültürel temelli olmayıp, bu dünyadaki sosyo-ekonomik dengesizlik ve adaletsizliklerden beslenip büyüdüğü görüşüne yakınlık duymaktadır. Öte yandan post-yapısalcı yaklaşımı önemsemekte, Foucault'nun bu dünyadaki hegemonik ilişkilerin yaygınlığını ve çatışmaların çeşitliliğine ilişkin yaklaşımını kabul etmekte ve de kültürel farklılıklarımıza dayalı olarak çok yönlü kimlikler edindiğimiz gerçeğini yadsımamaktadır. Kısacası, tarihsel materyalizmin yalnızca ekonomik yapı veya üretim ilişkileri üzerinde durması gibi kültürel bir körlük içinde olmamaya da, toplumsal/kültürel farklılıklar üzerinde duran yaklaşımların çoğu gibi de sosyo-ekonomik bir körlük içinde kalmamaya da çalışmaktadır.

Yazının çıkış noktaları bunlar ve böyle bir yaklaşımın yaşadığımız dünyayı anlamak açısından işimize yarasa da, bu dünyayı dönüştürmek açısından yetersiz kaldığı da ortada. Örneğin, kapitalizme yönelik eleştirel bakış yeni değil, ancak bugün ne yeterli mücadele aracı ne de mücadele gücü sağladığı söylemek mümkün. Yaşadığımız dünyanın gerçeği ile ideolojilerin “realitesi”, her ikisi üzerinde yeniden düşünme ihtiyacını ortaya koymakta, bu ihtiyaçlara yanıt aramak üzere de marksist yaklaşımlardan sosyal demokrat görüşlere kadar uzanan cephede bir dolu arayış olduğunu da biliyoruz. Türkiye ‘de de, sınırlı kalsa da, bu yolda arayışların sürdürüldüğü bir gerçek.

Ancak, özgürlükçü sol, radikal sol, neo-marksist, post-marksist, üçüncü yol veya radikal demokrasi gibi bir dolu arayış, kendilerine özgü duyarlılıklar konusunda bazı açıklayıcı çözümler getirmelerine karşın, solun benimsediği ve dayanışmacı ahlâk olarak

² Örneğin Toplum ve Bilim’in 1002/2003 Kış sayısı bu alandaki ufuk açıcı yazılar içermektedir. Ancak, hem tartışılacak daha pek çok konu, hem de ortaya atılacak pek çok görüş olduğu da bir gerçek.

nitelendirebileceğimiz siyasal/toplumsal tasavvurun boyutları konusunda da, geniş bir kabulün söylemini kurmakta da zorlanmaktadırlar. Kuşkusuz bugün böyle bir tasavvurun yeniden kurgulanması kolay değil, ancak böyle bir ihtiyaç da var. O nedenle de öncelikle yeni ve daha boyutlu bir söylemin kurgulanması konusunda düşünmek önem taşımakta. Örneğin bugün, hem sınıfı aşan daha geniş açılı bir dayanışma ahlâkı ve siyasetinin hangi temelde yükseleceği, hem de bunun için yalnız ekonomik temelli olmayan ne gibi dönüşümlerin düşünülmesi gerektiği konusunda çok boyutlu sorular karşımıza çıkmaktadır. Kendi adıma, solun öncelikle kendi ideolojisinde veya düşünce sistematüğinde daha devrimci arayışlara yönelmesine ihtiyaç olduğunu düşünüyorum. Bugün hem dayanışmacı ahlâkın küreselci-toplumcu-bireyci düzeylerde yeniden tanımlanmasına ihtiyaç var, hem de bunun için liberalizmden sosyalizme, feminizmden radikalizme, insancılıktan çevreciliğe kadar birçok farklı yaklaşımı bir araya getirebilmek ve çok daha “melez”³ bir yaklaşıma ulaşmak önem taşıyor. Aslında soldaki devrimci anlayış, bugün öncelikli “düşünsel devrimcilik” sınavından geçiyor gibi. Bu yazı, işte bu noktada bir deneme yapmaya niyetlenmektedir. Getirdiği tartışma ve argümanlar ne yenidir, ne de tamamdır; ancak solun kendi içindeki devrimci özün bu eksik/aksak arayışlarla sürdürüleceği de bir gerçektir.

1-Yaşadığımız Dünyanın Bazı Gerçeklikleri ve Yanılgılarımız

Öncelikle günümüz dünyasının biraz tarif edilmeye ihtiyacı olduğu düşünür ve bu resme eleştirel bir bakışla bakarsak, kaotik görünümüne karşın, bazı önemli saptamalar yapmak mümkün görünmekte. Örneğin bu dünyanın egemen ideolojisi ve egemen güçleri konusunda da, küreselleşme ve neo-liberal politikaların yol açtığı sonuçlar konusunda da elimizde birçok veri var. Öte yandan bu dünyanın, karşıt tezler ve karşıt güçlerle birlikte var olduğu da bir gerçek. Hergün bilinenler tekrarlandığı gibi yeni sözler de ortaya atılmakta, küreselleşme bildiğini okurken küreselleşmenin dönüştürülmesinden de söz edilmekte, alternatif ideoloji yokluğundan yakınılırken durmadan yeni bir kelâm üretilmektedir. Yine de alternatif arayışlar için, hem düşünsel anlamda hem de eylem düzeyinde bir yetersizlik ve güçsüzlük olduğunu yadsamak kolay değil. Eksik olan zaman mı, yoksa henüz düşünce sahibini, söylem mecrasını mı bulamadı; elbet düşünmeye ve konuşmaya devam etmek gerekiyor.

-Günümüzün Anlam Dünyası ve Çelişkileri: Liberalizm mi, “Reel” Liberalizm mi?

Tarihin bittiğinin ilânından buyana, ister yandaş ister karşıt düşünceden bakalım, hem kendi söylemini kuran, hem de bu söylemle günümüzün anlam dünyasını belirleyen egemen bir ideolojiden söz edebiliriz; liberalizm. Bugünkü düzenden yana olan da, eleştiren de neo-liberalizmden söz edip duruyor. Oysa, her ideoloji gibi liberalizmin de, kavram, ideoloji ve politika olarak, “*bu toplumsal sistem içinde kurgulanan bir anlayış*” yansıttığı bilindiğine göre, bu ideolojik yapılanmanın gerisindeki dünya/toplum sistemini irdelemek daha anlamlı olmaz mı? Yani, neo-liberal söylemi ve politikaları eleştirmek kadar, bugünkü anlayışla özgürlükçü bir iddiaya sahip görünen liberalizm arasındaki ilişkileri irdelemek de önemli değil mi? Aslında böyle bir yol izlenirse, hem bugünkü sosyo-ekonomik sistemin liberalizmin iddialarıyla ne kadar ayrı düştüğünü vurgulamak mümkün olmakta, hem de bireyci duyarlılık ve özgürlükçü yaklaşımlardan vazgeçilmek istenmediğinden kavram olarak liberalizmin mahkûm edilmesinden kaçınılmaktadır. Dolayısıyla, özcü bir yaklaşımı benimsemesek de, bugünkü liberalizmi nitelendirmek ve “*reel liberalizm*” (reel sosyalizm gibi) gibi bir

³ Melez kavramını, Ronaldo Munck’un Emeğin Dünyası adlı kitabına borçluyum. Munck bu kavramı, Ash Amin’in küreselleşmeye ilişkin yaklaşımından esinlenerek kullanmakta ve küreselleşmenin yol açtığı sorunlar karşısında ‘melez’ çözümlerden söz etmektedir. Doğrusu, günümüze ait çoğulcu bur yaklaşımı anlatmak açısından ‘melez’ kavramı da bana çok uygun geldi.

kavramsallaştırma üzerinde düşünmek ve daha farklı bir söylem kurgulamak daha anlamlı görünmekte.

Örneğin, 80 sonrası ekonomik liberalizmin başarısı ilân edilmesine karşın, gerçekte söz konusu olan ekonomik liberalizmin başarısı mıdır, yoksa kapitalizmin egemenliği mi? Birçok olgu bize, bu kadar eşitsiz ve dengesiz, bu kadar disiplin ve denetimden uzak, bu kadar toplumsal/küresel gerçekliklerden bağımsız bir ekonominin liberal değil, olsa olsa vahşi bir ekonomik işleyiş olabileceğini gösterirken bunu liberal ekonomi olarak adlandırmak ne derece doğru? Gelişmiş ekonomilerde piyasanın belirli ölçüde kurumsallaşması ve serbestliğin güvence altına alınmış olması, bunun dışındaki dünyayı unutturabilir mi? Bugün sermaye ve teknoloji yetersizliği, sektörel zayıflıkları, kurumsallaşma açısından karşılaştığı tikanıklar ve bilgi edinme konusundaki eşitsizlikleri iyi bilinen az gelişmiş dünyada hangi serbestlikten söz edilebilir? Sermaye beklentisi içindeki ülkeler, iş beklentisi içindeki kitleler için serbestlik değil, ancak giderek ağırlaşan koşulların dayatmaları söz konusudur. Öte yandan, küreselleşirken tekelleştiği de açık seçik olan bu mekanizmanın serbest piyasa olduğu iddiaları, bunca yolsuzluk ve dengesizliğe karşın “görünmeyen elin” kendi haline bırakılırsa herkesin iyiliğini yaratacağı görüşleri karşısında artık karşı-söylemi, liberal politikalar ve piyasa dışında kurmak gerekmez mi?

Siyasal liberalizm söylemi de, birçok yanılgı ve karmaşaya neden olmaktadır. Bu söylem açısından hem soyut bir özgürlük anlayışından ileri gidilememekte ve özgürlüğün içeriği boşaltılmaktadır, hem de benimsediği özgürleştirici mekanizmalar, örneğin demokratik kurumlar da, çok zaman, hedeflerden çok biçimsel mekanizmalara dönüşmektedir. Burada da ne yalnız demokrasinin krizi veya zaafından söz etmek yeterlidir, ne de bu mekanizmaları demokratik siyaset ile kapitalist sistem karşıtlığı içinde ele almak doğrudur. Bugün, tek merkezli duruma gelen, küresel imparatorluklardan söz edilen, ekonomik bloklar, uluslararası kuruluşlar ve küresel şirketlerin ortaya çıktığı dünyamızda karar-alma süreçleri daha yukarılara doğru kayarken, bireyin ulus-devlet ve demokratik haklar çerçevesinde sahip olduğu görece güç pozisyonu bile zayıflamakta, bireyi görece de olsa “özne” yapan ve özgürleştiren siyasal/demokratik mekanizmalar biçimsel anlamda bile gerilemekte veya gözden düşmektedir. Öte yandan, geniş anlamda gelirin yeniden bölüşümünde işlev görmesi beklenen demokratik siyasetin görece de olsa eşitleyici işlevini yerine getirememesinin, kitlelerin ideolojilerden ve siyasetten uzaklaşmasında önemli bir payı yok mu? Birey için tek varoluş veya kurtuluş yolunun yalnızca piyasadan geçtiği bir dünyaya doğru yol alınırken, küreselleşen kapitalizmin geliştiği her yerde klasik iktisat anlayışının kendinden menkul hikmetinin oldukça gerçeğe dönüştüğünü, yani “homo-economicus”ların çoğaldığını yadsımak kolay mı? Bir anlamda sistemin ve kurduğu söylemin gücü, homo-economicusları arttırtmasına bağlı, o da var gücüyle ve bilimum araçlarla bunu yapmaya çalışıyor.

Bu nedenle, kapitalist sistemin ve küresel imparatorluğunun liberalizmi bir “*propaganda filmi*” olarak kullandığını söylemek ve bu propaganda filminin veya reel liberalizmin kendi iddialarından farklı bir şey olduğunu vurgulamak önem taşıyor. Dünyayı anlamak ve daha çoğulcu düşünmek başka şeydir, varolan sistemi nitelendirmek başka şey. Bu anlamda bugün sosyalist ve liberal söylemin kavramlarını reddetmeden, fakat üzerinde daha derinlemesine düşünmek ve onlara yeni anlamlandırmalar kazandırmak gerekli oluyor. Wallerstein, üç ideolojinin çöküşünü irdelediği ve “Liberalizmden Sonra” adını verdiği kitabında, bugünkü kaotik ve dengesiz dünyaya karşı bir dönüşüm stratejisi olarak, “liberalizmin sloganlarının ciddi biçimde benimsenmesi, bu iddialara liberaller tarafından hiçbir zaman yapılmamış bir biçimde ‘fazlasıyla yüklenilmesi’” gibi bir öneri getirmekte ve benimsemekte zorlanılsa da bir tür “küresel sosyal liberalizm” gereğinden söz etmektedir (1998; 206). Liberalizm ve

sosyalizmin bir araya gelmesi ve bir sentezde buluşması zaten yeni değildir ve Avrupa'ya özgü siyasal/toplumsal modelin en doğru anlatımı olarak nitelendirilebilir. “AvrupaToplum Modeli” adını taşıyan kitabımda irdelediğim gibi, Batı Avrupa ülkeleri yaşadıkları sancılı dönemlerden sonra, emek ve sermaye, demokrasi ve kapitalizm, piyasa ve refah devleti arasında göreceli de olsa güç dengesine dayalı ve bu dengeyi sürdürmeyi amaçlayan bir modeli liberal-sosyal sentezde bulmuşlar ve bu model aracılığıyla öteki Batı toplumlarından farklılaşan özgünlüklerini kurmuşlardır.⁴

Sonuç olarak, egemen sistem eleştirisinde yalnız sonuçlarıyla sistemi eşitirmek değil, söylemi üzerinde de önem taşıyor. Birey, özgürlük, serbestlik, demokrasi gibi liberalizmin temel kavram ve iddialarının kendi başlarına sahip oldukları meşruiyet nedeniyle kapitalist sistem kendi iktidarını kurduğu gibi, düşünce sistematiğimiz belirleyen ve doğru, yarı-doğru ve sentetik gerçeklikler üzerine kurulu bu “reel dünyaya” ve söylemine hepimizi katmaktadır. Oysa bu dünya, sermayenin egemenliğindedir, onun tarafından belirlenmekte ve onun egemenliğini pekiştirmektedir. Bunlar bilinmeyen şeyler de değil, ancak sistemi eleştirmek kadar söylemin de bu yönde kurulması önemli. Örneğin bu sistemin *bütünleşme ve bölünme, güç ve güçsüzlük, özgürlük ve bağımlılık, serbestlik ve dayatma, demokrasi ve zorbalık, refah ve yoksulluk, gelişme ve yoksunluk* gibi ikilemler veya karşıtlıklar içinde işlediğini göz önüne sermek yetmez; bunlar üzerine kurulu daha net bir söylem kurmak gerekli. Özetle, bugün, bu sistemin öncelikle söylem düzeyinde zırhını delmek ve bu düzeni liberalizmden veya onu meşrulaştıran iddialardan ayırıştırmak da, ondan farklı bir söylem kurmak ve onu kullanmak da anlamlı görünüyor,. Bunun için de birçok kavram üzerinde yeniden ve derinlemesine düşünmeye ihtiyaç duyulduğu ortada.

-Dünya Ekonomik Sistemi ve “Reel Küreselleşme”

Günümüz dünyasının gerçekliklerine bakarken, hem irdelenmesi hem de kabullenilmesi gereken temel bir gerçeklik de küreselleşme. Küreselleşmeyi nasıl açıklarsak açıklayalım, ilk olarak, geri döndürülemez bir süreç karşısında olduğumuzu kabul etmek gerekmekte, sonra da alternatif bir söylem ve ideoloji arayışında küresel boyutların daha da öne çıkarılması gereği karşımıza çıkmaktadır.

Gerçekçi bir bakışla, küreselleşmenin teknolojik gelişmelerle ilişkisi yadsınamaz; bu anlamda çok eski çağlara kadar giden bir süreç karşısında olduğumuz da bir gerçek. Bugün kısaca iletişim devrimi, mikro-elektronik devrim gibi adlar takılan, üretim yapısı ve ilişkilerinde çok temel değişikliklere yol açan teknolojik bir değişim yaşadığımız ve bu değişimin, teknolojik açıdan olduğu gibi kültürel açıdan da kaçınılmaz bir biçimde birbirine yakınlaşan bir dünya yarattığını yadsımak mümkün değil. Ancak teknolojik gelişmelerin, büyük ölçüde, kapitalizmin tercihlerini yansıttığı görmezlikten gelemeyeceğimiz gibi, küreselleşmenin kapitalizmin büyüme sınırlarını ve hareket alanını küresel bir dünyaya doğru genişletmek ihtiyacıyla ilişkisi olduğunu da kabul etmek gerekir. Bu durumda yansız bir süreç karşısında olduğumuz söylenemez.. Bugün küreselleşen de, en hızlı ve derinlemesine küreselleşme mal ve hizmet piyasaları ile sermaye akışında yaşansa da, yalnız ekonomik boyutlarıyla değil, üretim ve tüketim ilişkileriyle, insan ve toplum anlayışıyla, hukuk ve siyasal düzeniyle,

⁴Kuşkusuz Avrupa toplum modelin geçmişiyle de bugünüyle de ilgili olarak birçok eleştiri getirilebilir; özellikle de bugünkü küreselleşme karşısında modelin varlığını ne kadar ve nasıl koruyacağı konusunda ciddi tartışmalar yapıldığı bilinmektedir. Bu modelin yaratılmasında büyük bir payı bulunan Avrupa sosyal demokrasisinin temel sorunu da buradadır; küreselleşme sosyal demokrat politikaları ulusal düzeyde tehdit eder ve geriletirken, sosyal demokrasinin toplumsal ve küresel düzeyde söyleyecek pek fazla sözü bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; *Meryem Koray, Avrupa Toplum Modeli? Nereden Nereye*, TÜSES Yay, İstanbul, 2002.

egemen söylem ve ideolojisiyle kapitalist sistemdir. Bugün kapitalizm, geçmişte olmadığı ölçüde, bir dünya ve toplum sistemi haline gelmiştir.

Nereden bakıldığına bağlı olarak, küreselleşmenin sonuçları konusunda yorumların da, tepkilerin de farklılaştığını biliyoruz. Örneğin, yarattığı fırsatlardan söz edenler de var, getirdiği olumsuzluklardan da; ulus devleti ve politikalarını zaafa uğrattığını iddia edenler de var, ulus devletlerin egemenliklerinin artarak sürdüğünü söyleyenler de. Küreselleşmeye karşı tepkiler de epeyce farklılaşmaktadır. Birkaç başlıkta toplamak gerekirse, yaşanan riskler karşısındaki sorumluluğunun sosyal olmaktan çıkıp bireyselleşmesi gerektiğini söyleyen *neo-liberal yaklaşımlar*, dış ticarete korumacı politikalara dönmek isteyen *anti-küreselleşmeciler*, birçok konuda olduğu gibi sosyal standartlar açısından da farklılaşmış bir dünya görüşünü benimseyen *liberal-pluralistler* ve küreselleşmeyi küresel ve ulusal düzeyde *siyasal/sosyal reformlarla dönüştürmek* isteyenler gibi dört farklı tepkinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz (Deacon, 1999).

Aslında yaşadığımız küreselleşme sürecini, yeryüzünde universalizme, bir başka deyişle küresel bir toplum veya küresel bir duyarlılık ve dayanışma yaratılmasına hizmet edecek bir süreç olarak düşünmek de mümkün. Tek umut da bu yönde dönüştürülmesi. Ancak bunun birçok engeli de var. Bir yandan bugün gerçekleşen küreselleşme, bir proje olarak ve belirli politika ve strateji içinde uygulanmamakta, daha çok finansal piyasaların ve çok-uluslu şirketlerin stratejileriyle belirlenmekte, öte yandan bu sürece demokratik bir denetim kazandırmak üzere kullanacağımız ve ulus devlet içinde varolan siyasal haklar ve mekanizmalar küresel düzeyde geçerli olmamaktadır. Dolayısıyla bugünkü süreç, yeryüzünde bütünleşmeden çok uzaklaşma ve ayrışma anlamına geldiği gibi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, yalnız maddi koşullarda değil, insan haklarının ve demokrasinin gerilemesine de yol açan bir tehdit unsuru olmaktadır. Bu nedenle, küresel bir dünya ve küresel bir toplum yaratma hayalini korumak üzere, bugünkü süreci gerçek bir küreselleşmeden ayırt etmek de doğru olur. Bu nedenle çok zaman da bu süreci “bugünkü küreselleşme” gibi bazı tanımlamalar içinde anlatmak ihtiyacı duyuyoruz. O zaman niye kapitalist sistemin küreselleşmesini, “*reel küreselleşme*” olarak tanımlamayalım?

Bazen bugün yaşadığımız sorunlarla ilgili olarak, küreselleşmenin günahkâr mı, günah keçisi mi olduğu tartışmaları yapıldığını biliyoruz. Kuşkusuz dünya, 1980 önceleri de gelişmiş ve gelişmemiş dünya olarak ikiye ayrılmıştı; birçok bölgesel ve toplumsal dengesizlik söz konusuydu, birçok ülkede işsizlik, yoksulluk gibi sorunlar da, haksızlık ve baskılar da yaşıyordu; öte yandan bugünkü sürecin gelişmekte olan ülkeler için sermaye ve teknoloji girişi ile ticaret artışı açısından bazı fırsatlar getirdiği de söylenebilir. Ancak reel küreselleşme kapitalizmin küreselleşmesidir ve küreselleşen kapitalizm, Batı'nın, 500 yıl önce Doğu'dan ayrılırken bozulan güçler dengesini daha da bozmaya, ülkeler arasındaki ayırımları daha da büyütme, sosyo-ekonomik sorunları daha da arttırmaya devam etmektedir. Örneğin Dünya Bankası, artan dünya ticaretine karşın gelişmiş ve gelişmekte olan bölgeler arasında varolan eşitsizliğin kapanmak şöyle dursun durmadan arttığını ve en fakir ile en zengin ülkeler arasında kişi başına düşen gelir açısından varolan farkın, 1970'lerde 30 kat olan iken 1990'larda 70 katın üstüne çıktığını söylerken (World Bank, 2000; 14), BM, insanların en zengin ve en yoksul yüzde 20'si arasında bu oranın 140:1 olduğunu açıklamaktadır (Chomsky, 2000; 211) Küreselleşmeye uyum sağlamaya ve ekonomilerini dışa açmaya çalışan ülkelerde, artan sosyo-ekonomik sorunlara karşın, büyüme ve istikrarın garanti olmadığı, hatta ekonomik krizlerin daha da arttığı bilinmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde geçmişin kalkınma politikalarına bağlanan umutların yerini, şimdi, borçların döndürülme kaygısı almakta, büyüme ve yeni istihdam yaratılması yerine varolan istihdamın korunması

derdine düşülmekte, kamudan hizmet beklemek yerine kamu açıklarının azaltılmasının yolları aranmakta, çalışanları korumak yerine durmadan sermayeye yeni tavizler verilmekte, yine de bu ülkelerde gelecek açısından pek umut yaratılamamaktadır.

Reel küreselleşme, zaten dengesiz ilişkilere dayalı olarak uluslararası ilişkileri de, aynı toplum içindeki dengesizlikleri de büyütme, örneğin bölgesel dengesizlik arttığı gibi, işsizlik de artmakta, ulusal/sosyal politikalar gerilerken ücretliler açısından kuralsızlaşma, enformelleşme, marjinalleşme gibi bir dizi olumsuz koşul güç kazanmaktadır. Bu tür sonuçlar gelişmiş ekonomiler için bile söz konusu olmakta, bu ülkelerdeki çalışma yaşamının “güney-amerikalılaşması” gibi tanımlamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise, uluslararası dünyadan gelen rekâbetçi baskılar karşısında bunları dengeleyici politikalar uygulaması beklenen ulus devletlerin, bu sorunlar karşısında ne kadar çaresiz veya yetersiz kaldıklarını gösteren yüzlerce örnek yaşamaktayız. Sonuç olarak, reel küreselleşme, gerçek bir küreselleşme olarak nitelendirilemeyeceği gibi, büyüttüğü sorunlar, arttırdığı dengesizlikler, yol açtığı umutsuzluklar nedeniyle küresel bir toplum düşüncesinin yaratılması konusunda da umut vermemektedir. Ancak, yarattığı veya güçlendirdiği olumsuzluklar nedeniyle, karşıt tezlerin güç kazanmasına, yani küresel bir toplum hayalinin yeşermesine yol açtığı da bir gerçek.

1980 sonrası piyasaların serbestleşmesi ve ticaretin hızlanmasıyla dünyadaki ikilemlerin çok daha hızlı arttığını gösteren o kadar çok bulgu ortaya çıkmakta ki, günümüzde en küreselleşme yanlılarının bile bazı sorunlardan söz ettiğini ve bu konulara eğilme ihtiyacı duyduğunu görüyoruz. Kuşkusuz küreselleşmenin eleştirilmesi gibi, savunulması da sermaye ve ticaret serbestliğini savunanların eline terk edilemeyecek bir gerekliliktir. Sol yaklaşımlar, zaten evrensellik iddiası gereği olarak da, gerçek bir küresel toplumdan veya hukuk, insan hakları, demokrasi, özgürlük, eşitlik, gelişme olanakları gibi daha birçok konuda tamamlanmış bir küreselleşmeden söz etmek ve bunun yolları üzerinde düşünmek zorundadırlar. Öte yandan, küreselleşmenin dönüştürülmesinde küresel ve toplumsal bir sistem olarak kapitalizmin birçok boyutuyla dönüştürülmesini düşünmek önemli olmakla birlikte, bunu, ne yalnızca üretim araçları, ne de emek-sermaye karşıtlığı içinde düşünmek mümkündür. Üretim araçlarının mülkiyeti değişse de, benzer bir büyüme ve verimlilik arayışını sürdüren sosyalist bir ekonomi anlayışıyla yola çıkmanın yeterli olmayacağı bugün iyi bilinmektedir. Bugün, işi olan kadar işsiz, emek kadar insanın, toplum kadar yeryüzünün kurtarılmasına, ekonomi kadar siyasetin, piyasa kadar devletin, birey kadar sivil toplumun dönüşmesine ihtiyaç var ve bu ihtiyaçların karşılanması için hem daha kökten hem daha boyutlu eleştiriler getirmek gerekmektedir. Örneğin böyle bir söylem, iş ve aş isteyen insanlarla ve yeryüzünde bu konuda varolan dengesizliklerle büyüme, kaynak, çevre sorunlarını birlikte düşünmek, bu nedenle yalnız sosyalist yaklaşımlara değil, çok daha radikal sorgulamalar yapan alternatif iktisat, feminist iktisat gibi yaklaşımlara kulak vermek zorunda.⁵

-Uluslararası İlişkiler ve “Reel Politika”

Bunca katmanlaşan, bunca dengesizleşen bir dünyada nasıl bir uluslararası ilişkiler sistemi olabilir ki? Büyük ölçüde, merkez-çevre arasındaki dengesiz güç ilişkilerinin biçimlendirdiği bir siyasal yapı, bir iktidar paylaşımı dışında bir şey mümkün mü? Buna da “reel politika”

⁵ Bu anlamda, yalnız sürdürülebilir büyüme veya kalkınma değil, gelişmiş ekonomiler için sıfır büyüme, ya da genel olarak Budist ekonomi gibi ekonomi yaklaşımlarını benimseyen, yeni iş yaratılmasından çok varolan işlerin daha fazla paylaşılmasından söz eden alternatif iktisatçıların (Bahro, Schumpeter, Gorz gibi), ekonominin yalnız piyasa içindeki alış-verişle tanımlanmayıp tüm insan ihtiyaçlarının karşılanması anlamındaki tüm etkinlikleri kapsayacak biçimde yeniden tanımlanmasından söz eden feminist yaklaşımların her biri varolan sistemi dönüştürülmesinde yararlanılması gereken radikal düşünceler olarak karşımızdadır.

diyorlar. Ülkeler, toplumlar ve bölgeler arasında 500 yıl önce başlayan dengesizlik, hem bugün yalnız ekonomik farklılık olarak anlaşılamayacak bir nitelik ve yoğunlukta yaşamakta, hem de dünyanın ekonomik olarak yakınlaşmasıyla birlikte azalmayıp artmaktadır. Örneğin geçmişteki sömürgecilik ve siyasal-askeri üstünlük biçiminde olmasa da, bugün de dünyadaki işbölümü ve gelir aktarımı açısından geçmişteki ilişkiler büyük ölçüde sürüp gitmektedir. Dolayısıyla yaşadığımız dünya kaybedenleri, kaybetmeye mahkûm olanları ve dışlanmışlarıyla giderek genişleyen bir mağdurlar kitlesi yarattığı gibi, mağdurların egemen güçler karşısındaki bağımlı konumu da geçmişe göre pek az değişmiş görünmektedir. Bu dengesiz güç ilişkileri içinde de ve çağımızın tüm hak/hukuk iddialarına karşın, mağdur ülkelerin ve insanların durumu, çok zaman, 18. yüzyılda endüstrileşen ülkelerde görünen “yoksullara yardım” anlayışından pek de farklı olmayan bir anlayışla ele alınmakta.

Öte yandan tüm demokrasi iddiaları ve halkın egemenliği tezlerine karşın, uluslararası ilişkilerin ve dolayısıyla dünyanın biçimlenmesinde, aralarında eşitsiz ilişkiler olsa bile, genel olarak devletlerin egemen olduğu bir gerçek. Dünyanın sorunlarını, eşitsizliklerini insanlar yaşıyor, savaşların, yoksulluğun acısını onlar çekiyor ve dünyanın nereye doğru gittiği konusu da öncelikle onları ilgilendiriyor; fakat, tüm demokrasi hayranlığımıza karşın, bugün için bu konularda insanların kararları etkileme gücü ya hiç yok, ya bazı gelişmiş ülkelerde olduğu gibi oldukça sınırlı. Karar gücü devletlerin, politikacıların ve bunların arkasındaki bazı güçlerin elinde. Belki, bugün ulus devletler dışında uluslararası kuruluşların da önem kazandığından söz edilebilir; ancak bir yandan, bu kuruluşlarda da karar gücü büyük ölçüde egemen devletlerin elinde, öte yandan halkları, toplumları temsil eden kuruluşlara henüz bu dünyada yer yok. Belki bazı konularda uluslararası bir duyarlılığın güçlendiğinden ve küresel bir hareket yaratıldığından söz etmek mümkün; ancak bunları bugünden çok gelecekte küresel-sivil toplumun güçlenmesini sağlayacak ilk adımlar olarak değerlendirmek daha doğru görünmekte. Kısacası uluslararası ilişkiler açısından en güçlü aktörün hâlâ devlet olduğunu söylemek yanlış olmaz; bazı yazarların dile getirdiği gibi, bugün için insanlar, “uluslararası hukukun hedefleri olmakta, fakat henüz öznelere değil” (Simma ve Paulus; 2003); örneğin ulusal düzeyde, hiç değilse, sözü edilen halk egemenliği uluslararası düzeyde hiç geçerli değil.

Sonuç olarak, siyasal haritası ile yüzlerce ülkeye bölünmüş görünen dünyada, bir önemli bölünme merkez-çevre veya kuzey-güney ikilemi içinde yaşandığı gibi, bir başkası da siyasal ve ekonomik iktidar odakları ile birey/toplum gibi aslen iktidar sahibi gerçekte iktidarsız olanlar arasında yaşanmaktadır. Ülkeler açısından, ne gibi tarihsel mirasa veya kültürel zenginliğe sahip olunursa olunsun, ekonomik olarak güçlenmedikçe siyasal anlamda güçlenmek mümkün olmadığı gibi, ekonomik koşullar güçlenmeden siyasal bir aktör olmak da o kadar kolay görünmemekte. Bireyden topluma uzanan her düzeyde güç dengesini belirleyen de, büyük ölçüde, geçmişten bugüne ve Batı’dan dünyaya dalga dalga yayılan kapitalist sistemdir ersek yanlış olmaz. Her biri ayrı bir küreselleşme evresi getiren bu süreç içinde kapitalizm, Batı ile Doğu arasında da, sermaye-emek arasında da gücü farklılaştırdığı gibi, yarattığı bu katmanlaşmadan da büyük yarar sağlamıştır. Braudel’in dediği gibi, bu katmanlaşma olmadan kapitalizmin varlığı da gelişmesi de mümkün değildir (1996;75). Öte andan siyasete ve ulus devlete ilişkin kuşkulara katılmamak kolay değil; ancak bireylerin ulus-devlet dışında varoluşlarını kolaylaştıran kurum ve mekanizmalar ortada olmadığı gibi, siyasal araçlar kullanılmadan nasıl liberal-çoğulcu bir toplum/dünya yaratılacağına yanıtı da bilinmemekte. Demokratik mekanizmalar ve siyasal araçlar dışında, tek varoluş olanağı var, o da piyasa. Bugünkü işleyişi içinde, bu aracın siyasetten daha da sorunlu olduğu ise bilinmemekte.

Dolayısıyla bugünkü sistemin mağdurları açısından en önemli soruların ilki, bugünkünden farklı bir dünyanın yaratılmasında toplumsal mücadeleler ve ulusal politikalar mı araç olacaktır, yoksa ulus devletlerin ve ulusal politikaların ötesinde çözümler mi düşünmek gerekmektedir sorusudur. Kabaca, hem her ikisinin birden önemli ve gerekli olduğu, hem de dönüştürülmesi gerekenlerin başında ekonomik düzeni görsek bile bunun için siyasal araçlar üzerinde yoğunlaşmamız gerektiği söylenebilir. Kuşkusuz dönüşüm için, uzun süreli ve zor bir mücadeleyi göze almak da gerekmektedir. Bugün bu tür arayışların dünya sahnesine çıktığını ve yaşadığımız dünyanın, az ya da çok, bir yandan “*Batı karşıtı*”, öte yandan “*küreselleşme-karşıtı*” hareketlerle belirlendiğini söyleyebiliriz. Uluslararası terörün gelişmesi, köktenci akımların yaygınlık kazanması ve buralarda küresel ağların kurulması gibi gelişmeler, hem günümüz dünyasının biraz daha sorgulanmasına yol açmakta, hem de dünyanın yeniden biçimlenmesinde büyük rol oynamaktadırlar. Kendilerini küreselleşme karşıtlığı içinde ilân etseler de, gerçekte bugünkü ekonomik düzene karşı olan ve onu dönüştürme çabası içinde yer alan arayışların ise, ortaya koydukları sorgulamanın yanısıra, daha da önemli olarak *küresel bir sivil toplumun veya küresel bir muhalefetin* ortaya çıkmasına öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Bu muhalefetin ideolojik bir muhalefet olmaktan çok eylemsel bir muhalefet olduğu, içinde çok farklı grupların, farklı ideolojilerin ve farklı istemlerin yer aldığı, hareketin somut hedeflerden çok bir karşıtlık biçiminde geliştiği çok açık. Yine de, böyle bir oluşumun güçlendikçe, gelecekte küresel hukuk, küresel parlamento, küresel yönetim, küresel denetim gibi gelişmelere yol açacağını ummak mümkün diye düşünüyorum. Dolayısıyla, bugün devletlerin ötesinde, küresel bir toplumun “*cenin*” olarak ortaya çıktığını düşünmek bile umut verici olmakta. Bu toplumu oluşturan çeşitli grupların güçleri arttıkça, küresel/toplumsal muhalefet güçlendikçe daha farklı bir geleceğin biçimleneceğini düşünmek de mümkün görünmekte.

Bugün toplumsal/küresel hareketler solun da ilgisini çekmekte, bazıları bu hareketleri yeni bir sınıfsal hareket olarak değerlendirirken, bazıları da bu hareketlerin hem solu geride bıraktığını hem de solun işlevsizliğini açıkça ortaya koyduğunu ileri sürmektedir (Lloyd, 2001). Özellikle sosyal demokrat yaklaşım açısından, küreselleşmenin etkileri karşısında oldukça yanıtız kalındığını söylemek yanlış olmaz.. Kuşkusuz, küreselleşmeyi dönüştürme yanlıları ve ileri sürdükleri argümanların toplumsal ve küreselci bakışlar taşıdığı söylenebilir; ancak bu yaklaşımların çoğunda ekonomik sistemle doğrudan bir ilişkisi kurulduğu söylenemeyeceği gibi, sınıfsal analizler yapıldığı da söylenemez. Sosyalist kanatta, hem toplumsal hem küresel hareketleri değerlendiren ve evrenselci iddiaları diriltmeye çalışan neo-marksist, özgürlükçü sol gibi yeni arayışların gündeme geldiği görülse de, henüz bu arayışlarla küresel muhalefetin bulunduğu söylenemez. Oysa, toplumsal olduğu kadar teknolojik gelişmelerle de ilgili olan bu küresel muhalefeti iyi değerlendirmeyen ve gerisinde kalan bir solun, nasıl olup da solda toplumsal bir hareketi diriltebileceği sorusu da yabana atılamaz. Kuşkusuz, emek kavramından, sınıf analizlerine, evrensellik iddialarına kadar birçok şey tartışılmayı beklerken, Mumbai’deki Dünya Sosyal Forumu’nda söylendiği gibi, “farklı bir dünya mümkün” demek yetmeyecektir, ancak farklı bir dünya istemine de söylemine de sırt çevrilemez. Bu farklı özelemleri buluşturacak, böyle bir dünyanın alt yapısını kuracak ideolojik bir çerçeveye, sistematik bir düşünceye ihtiyaç olduğu kuşku götürmez. Bu nedenle de solun çok daha boyutlu kavramsal ve düşünsel tartışmalara ihtiyacı var. Örneğin küresel muhalefet içinde yer alanların önemli bölümü için sınıf kavramı bir şey ifade etmemekte veya birçoğu ekonomik yapıdan daha ötede bir dönüşüm beklemektedir. Dolayısıyla bu dünyanın mağdurlarının “bireysel/grupsal” arayışları ile toplumsal/küresel ihtiyaçları, küresel toplum olarak “biz” ile yeryüzünün sınırları arasındaki bağları ortaya çıkaracak veya yeniden dokuyacak söylem ve yaklaşımlar bulmak gerekmektedir. Bu bağları, sosyalist dünya

görüŖüyle mi, evrenselci ve insancıl bir yaklaŖımla mı, yoksa çok daha kapsayıcı ve çoğulcu yeni bir sentezle mi bulup tanımlayacağız? Sorular da sorunlar da buradadır.

2-Reel KüreselleŖmeden Küresel Bir Topluma Doğru...?

Aslında, yukarıda da değindim, karŖımızda günah keçisi olarak düşünölebilecek bir süreç var. Adına küreselleŖme denilmeseydi de, kapitalizmin yeryüzünü ele geçirmesi biçiminde gerçekleşen bu süreçte bu dengesizlikleri yaşar olacaktık. Oysa sistemden çok sürece yöneltilmiş eleştiriler fazla, dönüşüm arayışları da çoğunlukla bu yönde. Yine de, bu konuda ortaya çıkan yaklaŖımlar da, argümanlar da bir yana bırakılamaz. Her biri, dünyanın gerçekliklerine parmak basmaları ve ortaya sürdükleri önerilerle alternatif bir düşünce sistematığının kurulmasına katkıda bulunmakta ve bugünkü gerçekliğin dönüŖtürölmesi için gereken yapı taşlarını döŖemektedirler.

-KüreselleŖtirmeyi DönüŖtürme Arayışları

KüreselleŖmenin dönüŖtürölmesi konusunda iki veya üç temel yaklaŖımdan söz edebiliriz. Birinci grupta, daha çok, uygulanan piyasacı yaklaŖımlar üzerinde duran ve uluslararası kuruluşların politikalarını eleŖtirenler yer almakta ve bu politikalarda bazı değışiklik önerileri getirilmektedir. Örneğın Stiglitz bunlardan biridir; küreselleŖmeye ekonomik sorunlar açısından bakarken, hem ulusal devletleri ve ulusal çıkarları dikkate alacak ve farklı ihtiyaçlara göre biçimlenecek, hem de uluslararası kuruluşların daha demokratik ve Ŗeffaf çalışmasını sağlayacak politika değışiklikleri önermektedir (2002, 241). Özetle daha “insani ve demokratik” bir küreselleŖme istemektedir. İkinci grupta daha eleŖtirel bir bakış söz konusudur; bu nedenle bir yandan küreselleŖmenin dönüŖtürölmesinde siyasetin etkin kullanımı ve demokratik hakların gelişmesi, öte yandan küresel düzeyde sosyal, ekonomik hakları dikkate alacak bir küresel sosyal reform istemleri ağırlıklı bir yer tutmaktadır.⁶ Bu grupta yer alanların çoğu, küreselleŖmenin ekonomik olduğu kadar siyasal açıdan doğurduğu çelişkiler üzerinde durmakta ve küreselleŖmenin gerçekte ancak siyasetin küreselleŖmesiyle tamamlanacağı görüşünde birleşmektedirler. Bu nedenle, çoğunlukla, yerel düzeyden küresel düzeye uzanan çok katmanlı ve zengin bir demokratikleŖmeye olan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Bu yaklaŖımlar arasında bir üçüncü yaklaŖımdan da söz etmek doğru olur. Buna, kısaca “fonksiyonalist yaklaŖım” denilebilir. Bu görüşü savunanlar, ekonominin küreselleŖmesinin kaçınılmaz olarak insan haklarının küreselleŖmesini de getireceğini söylemekte ve Avrupa Birliğı'nin kuruluşunda etken olduğunu bildiğimiz “fonksiyonalist yaklaŖımın” küresel düzeyde de işe yarayacağını düşünmekte (Petersmann, 2003). Fonksiyonalist yaklaŖımı benimseyen Petersmann'a göre, insan haklarının korunması ve ekonomik bütünleşme birbirini olumlu etkileyen gelişmelerdir, bugün küresel düzeyde başlayan ekonomik bütünleşme kaçınılmaz olarak hukukun üstünlüğünü ve insan haklarının dikkate alınmasını gerektirecektir. Bu görüş, ekonomik küreselleŖme ile başlayan bir bütünleşme hukuku öngörmekle ve bu açıdan Avrupa Birliğı'nin izlediğı yolu örnek olarak AB içinde tek pazar yaratılmasının Avrupa'da insan hakları konusunda da bir bütünleşme getirdiğı görüşünü savunmakla birlikte, insan haklarının anayasal güvenceler ve hukuki yaptırımlar olmadan hayata geçemeyeceğı görüşünü de benimsemekte ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin

⁶ Örneğın David Held'den Anthony Giddens'a uzanan çok sayıda siyaset bilimci, hem de Otto Jacobi'den James Mishra'ya kadar birçok sosyal politikacı, hem siyasetin işlevsizliğı ve demokrasini gerilemesi, hem de ekonomik ve sosyal politikaların birbirinden ayrışmasıyla artan sorunlar karŖısında, siyasetin ve demokrasinin yeniden ve çeşitli düzeylerde güçlenmesi, hakların küresel düzeyde güvence altına alınması gibi öneriler konusuna ağırlık vermektedirler.

uygulamaları ile AB'nin şimdi bir anayasa arayışına girmesini de örnek göstererek, hem küresel düzeyde bağlayıcı bir "küresel anayasanın" varlığını, hem de bu hukukun uygulanabilmesi için bu alanda görev yapacak bir uluslararası mahkemenin kurulmasını gerekli görmektedir (Petersmann, 2003). Buna benzer bir görüşün eski DTÖ Başkanı'ndan da geldiğini biliyoruz. Ona göre de, sözleşmeler değil fakat küreselleşme giderek birbirine yakın bir hukuki düzen doğuracaktır; bugün küreselleşmeyi yönetecek kabul edilmiş yasalar, değerler ve resmi demokratik kontroller yoktur, oysa küreselleşmenin gelişmesi için bu sorunlara yanıtlar bulunması gerekmektedir; bu nedenle de küresel düzeyde ve uluslararası kuruluşlarda insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünün dikkate alınmasını sağlayacak bir "küresel demokratik yönetim" mekanizması üzerinde düşünmekte yarar bulunmaktadır (Moore, 2003; 234).

Kuşkusuz, yalnız fonksiyonalist görüş açısından değil, küreselleşmenin veya bugünkü dünya düzeninin dönüştürülmesinden söz eden her görüş için, tüm ulusal ve uluslararası aktörleri, insan hakları, hukukun üstünlüğü, demokrasi konularında bağlayacak bir "*küresel anayasa veya küresel sözleşme*" ile bu sözleşmenin uygulanmasında etkin bir rol oynayacak uluslararası bir denetimin varlığı büyük önem taşımaktadır. Gerçekten, insan hakları alanında ulusal ve uluslararası hukuk emeklerken, küresel ekonominin dayatmalarıyla ulusal sınırlar yıkılmakta ve ekonomi alanında giderek uluslararası nitelik kazanan kurallar getirilerek, devletler hukuku ve insan haklarından çok daha hızla gelişen bir hukuk alanı olarak yaratılmaktadır. Bugün IMF'nin ekonomi politikalarındaki kuralları gibi, DTÖ'de küresel düzeydeki ticari ilişkiler açısından geçerli olacak kurallar oluşturmakta ve yaptırım gücü daha bugünden BM'in gücünü aşmış görünmektedir. Dünya ticaretiyle ilgili bu kurallar kendi yaptırımlarını da beraberinde getirirken, kuralların konulmasında büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin gücü ve çıkarının belirleyici olduğunu da açıktır. Böyle bir gerçeklik karşısında, çıkarlar arasında dengenin sağlanması ve ekonomik dayatmalar karşısında insanların ve toplumların ihtiyaçlarını gündeme getirilebilmesi için, ekonomik bütünleşme kadar sosyal açıdan da bütünleşmeyi sağlayacak "*küresel-bütünleşme hukuku*" yaratılması gerçekten anlamlı olabilir. Ancak bu bütünleşme hukukunun yaratılmasında kullanılan demokratik süreçlerin ne olacağı, bunun küresel ekonomi üzerinde nasıl bir güç kuracağı gibi üzerinde düşünülmesi gereken birçok konu olduğu kuşkusuz.

-Dönüşüm Tartışmalarının Odak Noktası: Demokrasi ve İnsan Hakları ile Bunların "Realitesi"

Dönüşüm tartışmalarında iki noktanın öne çıktığı çok açık; küresel düzeyde demokratik bir siyasetin işlerlik kazanması ve insan haklarının küresel düzeyde güvenceye kavuşması. Bu yaklaşım açısından, sistem tartışmaları yapmak yerine, geçmişte ulusal devlet içinde kapitalizmin dizginlenmesini sağlayan siyasal mekanizmaların şimdi küresel düzeyde harekete geçirilmesi istenmektedir diyebiliriz. Örneğin, insan haklarının küresel bir anayasa ile güvenceye alınması ve demokratik süreçlerin her düzeyde etkin kullanılması gibi öneriler bu anlamı taşımaktadır. Kapitalist ekonominin dönüştürülmesinin, siyasetin yerel ve küresel düzeyde etkinlik kazanmasına bağlı olduğu yadsınamaz, ancak böyle bir sonucun alınması siyasetin ne ölçüde demokratikleştirdiğine de bağlı. Öte yandan eşitsizlik ve dengesizlik sorununa karşı, kullanılacak en önemli silah, insanların eşit olduğu ve tüm insanların doğuştan gelen haklarla donatıldığı düşüncesi olabilir. Bu nedenle gerek küreselleşmenin dönüştürülmesinden söz eden, gerek birlikte yaşanabilecek yeni bir dünya kurgulamaya çalışan birçok yaklaşım içinde, demokrasi ve insan hakları düşüncesinin

tartışmaların odak noktasını oluşturduğunu görüyoruz⁷.Yine de bu konularda birçok boşluk olduğu bir gerçek.

Günümüz dünyasında, yalnız sosyal demokrat kanattan değil, fakat daha eleştirel bir çizgide bulunan birçok yazar açısından da demokrasi ve demokratik süreçlerin önemsendiğini biliyoruz. Örneğin eleştirel kuramcılar arasında yer alan Habermas, siyasal katılım ve demokrasinin biçimsel bir oyun olmaktan çıkmasının önemine değinmekte ve bunların ancak insanı özgürleştirme ve kendi kaderini belirleme gücü olarak anlamlı olacağını söylemektedir (1984; 37). Marksist bir yaklaşımı benimseyen Wallerstein, ”demokrasinin, devrimci faaliyeti engellen bir burjuva kavramı olduğu fikri, yerini, demokrasinin derin biçimde kapitalizm karşısı ve devrimci düşünce olduğu fikrine bırakıyor” derken, gelecek konusundaki umudunu da, “nispeten eşitlikçi, tam olarak demokratik bir tarihsel sistemin arzu edilebilir olduğunu açıkça ortaya koymadıkça, dünya sistemimizin bu yok edici kaosuna arzulanabilir bir çözüm bulma konusunda hiçbir katkıda bulunamayız” diyerek eşitlik ve demokrasi kavramlarına bağlamaktadır (1998; 203,252).Genel olarak modernizme ve modern kurumlara eleştirel bakan Alain Touraine, öncelikle kültürel değişimleri ve arayışları dikkate almakla birlikte, hem tüketim toplumuna ve getirdiği eşitsizliklere karşı çıkmanın gerekliliğini kabul etmekte, hem de öznenin birey olduğu, özgürlüğün ve çeşitliliğin güvence altına alındığı, daha çok etiğe bağlı bir siyasetin geçerli olacağı bir gelecek kurgulamanın önemini vurgulamaktadır; “Yola kişisel öznenen çıkmalı ve demokrasiye varmak amaçlanmalı, kullanacağımız yol da bu iki olguyu birbirine bağlayacak ekinlerarası iletişim olmalı” demektedir, ancak, insan haklarına, toplumsal hareketlere, temsili demokrasiye yeni tanımlamalar getirilmesi gerektiğinden de söz etmektedir (2000; 402-406)

Vazgeçilmez bir araç olduğunu kabul ettiğimiz demokrasi, ne yazık ki, hem tanımlanması hem de uygulanması açısından birçok çelişki taşımaktadır. Hele küresel düzeyde bir demokrasiden söz edebilmenin hiç kolay olmadığı açıktır. Bugünkü gibi daha çok egemen güçlerin belirleyici olduğu dünyada, ne kural-koyma süreçlerinin demokratikleşmesi, ne küresel bir uzlaşma yaratılması, ne de dünyanın ihtiyaç duyduğu daha adil ve güvenceli bir hukuk sisteminin oluşturulması açısından yeterli bir destek bulmak kolay görünmektedir. Aslında ulusal düzeyde bile tekleyen demokratik mekanizmaların ve hukukun üstünlüğü anlayışının uluslararası düzeyde var etmenin oldukça hayali görüldüğü de bir gerçek. Yine de, bireyden ve bireyin özne rolünden vazgeçmek istemiyorsak, ulusal ve küresel düzeyde daha demokratik süreçler üzerinde düşünmekten başka çıkar yol yok. Dolayısıyla, aynen ulusal düzeyde yaşandığı gibi, küresel bir anayasa oluşturulması, bu oluşumda demokratik

⁷ Birkaç örnek vermek gerekirse, örneğin Anthony Giddens “demokrasinin demokratikleştirilmesi” nden söz ederken, bunun yalnız ulus-devlet düzeyinde kalmaması gerektiğini vurgulamakta,(2000, 90). David Held, hem devletin elindeki gücün yeniden düzenlenmesi, hem de sivil toplumun yeniden yapılanmasına ilişkin olarak “ikili bir demokratikleşme” gereğinden söz etmektedir, (The Contemporary Polarization of Democratic Theory: The Case for a Third Way”, *New Developments in Political Science*, der. Adrian Leftwich, Edward Elgar Publishing, 1990; 16). Öte yandan Held küresel düzeyde demokrasinin sağlanması açısından da, “kozmpolit demokrasi” adını verdiği bir demokrasi anlayışını dile getirmekte ve yerel düzeyden ulusal düzeye, bölgelerden kentlere her düzeyde ve tüm küresel meselelerde demokratik tartışma forumları olarak kullanılacak mekanizmalara ihtiyaç duyulduğundan, küresel dünyada siyasal anlamda da ulusötesi rol oynayacak kurumların gerekli olduğundan söz etmektedir (*How to Rule the World*”, *New Statesman*, August 1997). .Martin Shaw daha da ileri giderek, yeryüzünde “küresel bir devlet gücü“ (global state power) yaratılmasını kaçınılmaz görmekte ve böyle bir gücün oluşturulmasında da yerel ve ulusal düzeydeki demokrasinin gelişmesini ön koşul olarak gördüğü gibi, demokratikleşme peşindeki sivil hareketin de hem kendi yönetimlerini demokratikleştirmesi ve şeffaflaştırmasını, hem de siyasal bir gücü hedeflemesini gerekli görmektedir. Shaw’a göre, ancak demokratik hakların sosyal koşulları dönüştürme olanağı bulunmaktadır; gerçek bir küreselleşme yaşanılması ve küresel bir toplum yaratması için de toptan bir değişim ya da “küresel devrim” gerekmektedir, (*Theory of the Global State*, Cambridge University Press, 2000; 261).

süreçlerin takip edilmesi, örneğin yalnız hükümetlerin değil küresel sivil toplumun katılımının sağlanması, bütünlükçü bir insan hakları yaklaşımının temel alınması, küresel bir sistemde de erkler ayrılığı ilkesinin düşünülmesi, örneğin güçlü ve bağımsız bir yargı denetiminin sağlanması gibi araçlar ve kurumlar üzerinde düşünmemiz gerektiği anlaşılmaktadır. Bu yoldaki gelişmelerin de, ulusal devletlerden çok, küresel-sivil toplumun ve bu muhalefet içinde yer alan toplumsal güçlerin mücadeleleriyle oluşacağını söylemek kehanet olmaz.

Demokrasi gibi insan hakları konusu da epeyce sorunlu. *İlk olarak*, gelişmiş ülkelerin ve de kendini kurtaranların çifte standartlılığı var; yani bazıları kendileri için bir “güvence alanı” yaratırlarken öteki ülkeler veya öteki gruplardaki olumsuz koşullara karşı gösterdikleri duyarsızlık önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, hem ülkeler, hem de aynı toplum içindeki farklı gruplar açısından geçerli. Bu noktada AB’nin oldukça farklı bir konumu olduğunu da vurgulamak gerekir. AB, gerek genişleme sürecinde aday ülkeler için getirdiği kıstaslarla, gerek üçüncü ülkelerle kurduğu ticari ilişkilerde temel insan haklarına merkezi bir önem verdiği gibi, kurmak istediği ortak güvenlik politika konusunda da insan hakları ihlallerinin önlenmesi ihtiyacını vurgulamaktadır. AB, açıkça, kendini uluslararası düzeyde insan haklarının gerçekleşmesi açısından etkin bir oyuncu olarak ortaya koymak istemektedir diyebiliriz (Deacon; 1999). *İkinci olarak*, birçok ülkede normatif durum ile yaşanan gerçeklik arasındaki farklılık ve çelişkiler inanılmaz boyutlara varabilmektedir. Dolayısıyla anayasal ve yasal güvencelelere karşın, çok zaman, insan hakları ihlalleri önlenememektedir. *Üçüncü olarak*, bugün için insan hakları konusundaki sorumluluk büyük ölçüde ulus devletlerden beklenirken, uluslararası düzeyde giderek etkinlikleri artan uluslararası kuruluşlar ve uluslararası şirketler gibi farklı aktörlerin bu konudaki sorumlulukları görmezlikten gelinmekte ve bunlar tarafından yapılan ihlaller çok zaman bir yaptırımla karşılaşmamaktadır. *Dördüncü ve de en kırılma nokta olarak da*, uluslararası düzeyde yalnızca temel hak ve özgürlükler boyutunda bir duyarlılık oluşurken, insan haklarının bütüncül karakteri pek göz önüne alınmamaktadır. Bugün için, ne ulus devletler, ne de küresel şirketler açısından, ne toplumsal ne de küresel düzeylerde sosyo-ekonomik hakların ihlali konusunda bir duyarlılık oluştuğundan söz edilebilir. Bir yaptırımdan söz etmek ise hiç mümkün değildir.

Hattâ bu durum AB açısından da geçerlidir. AB, temel hak ve özgürlüklerin korunmasında önde gelen bir aktör konumundayken, sosyal ve ekonomik haklar konusunda kendi iç hukukunda bile yeterli bir koruma sağlayamamıştır. AB düzeyinde, Sosyal Şart’ın Amsterdam Anlaşması’nın bir parçası durumuna gelmesinden sonra bile, sosyal hakların gerçekleştirilmesi ve korunması büyük ölçüde üye ülkelere bırakılmıştır. Bu konularda ne Avrupa Adalet Divanı ne de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne gitme olanağı söz konusudur. AB üyeleri arasında farklı refah rejimleri olduğunu, bu farklı rejimlere göre de sosyal hakların kurumsallaşma düzeyinin farklılaştığını biliyoruz. Yine de, AB’yi oluşturan ülkelerin çoğunda sosyal hakların kurumsallaşması ve sosyal harcamaların boyutları öteki gelişmiş ülkelerle kıyaslanmayacak düzeydedir ve AB’yi bir bütün olarak öteki ülkelere ayırt eden en önemli toplumsal özellik de buradadır. AB’nin Avrupa’da siyasal ve sosyal bütünleşme konusundaki kararlılığı sürdüğü takdirde de, üye ülkeler tarafından giderilemeyen sosyal eşitsizliklerin AB’ düzeyinde gerçekleşecek gelir aktarımlarıyla iyileştirilmesi ve Avrupa düzeyinde sosyal haklar konusunda da belirli bir standart sağlanması gerekeceği açıktır. AB’nin böyle bir gelişme gösterip gösteremeyeceğini ise, henüz bilemiyoruz.

Görülüyor ki, sosyal haklar konusunda tartışmalar da, çelişkiler de, yalpalamalar da yoğundur. 1993 yılında yapılan İnsan Hakları Konusundaki Viyana Konferansı’nda insan haklarının bölünmez bir bütün olduğu görüşü uluslararası düzeyde kabul görmüş ve bu dönem

sonrasında BM artan işsizlik, yoksulluk gibi sorunlarla mücadelede, insan haklarının ve insan haklarında bütüncül bir yaklaşımın temel alınmasından yana bir tutumu benimsemiştir. Kendi politikalarında bunu hayata geçirecek, örneğin kalkınma yardımlarını ülkedeki insan haklarının gelişmesiyle ilişkilendirmek gibi uygulamalara yöneldiği de bilinmektedir. BM, ayrıca IMF, DB, DTÖ gibi uluslararası kuruluşların politika ve uygulamalarında da insan hakları doğrultusunda düzenlemeler yapılmasını istemekte, uluslararası kuruluşların ve küresel şirketlerin destekleyeceği “sosyal fon” adı altında bir dayanışma fonu oluşturma gibi girişimlerde bulunmaktadır. BM açısından gelinen noktanın anlamlı ve önemli olduğu kuşkusuz; ancak yeterli olmadığı da çok açık. İnsan haklarının küresel düzeyde iyileşmesi ne uluslararası yardım sözleşmelerindeki birkaç gösterge ile sağlanabilir, ne de bu koşulların iyileşmesi yalnızca ulusal devletlerden bu yolda bir sorumluluk beklemekle mümkün olur. Sorun çok daha geniş boyutludur ve ne yazık ki, sorunun küresel-ekonomik sistemle doğrudan ilgili olduğu çok zaman görmezlikten gelinmektedir.

-Dönüşüm Tartışmalarının Eksik Yanı ve Siyasetin İşlevi

Sol bir yaklaşım açısından, küresel/toplumsal muhalefeti önemsemek gibi, küreselleşmeyi dönüştürme tartışmaları da önemli. Ortodoks-marksist olmayan tüm sol görüşler açısından bu tartışmalara katılmak, ileri sürülen iddialar üzerinde düşünmek ve kendi söylemi ve duruşunu netleştirmek bir ihtiyaç. Örneğin dönüşüm tartışmalarının odak noktasında bulunan demokratik siyasetin ve insan haklarının etkinleştirilmesi gibi öneriler sol açısından ne anlama gelmekte, nasıl değerlendirilmektedir? Öte yandan, doğrudan kapitalist sisteme yönelmeyen, fakat bugünkü küreselleşmenin sorunları üzerine yoğunlaşan dönüşüm tartışmalarında, nihai olarak ekonomik sisteme ne olacağı konusunda bir önermeden de, ekonomik sistemle doğrudan bir ilişki kurulmaktan da çoklukla kaçınıldığına göre, bu konuda solun önerisi ne olmaktadır? Bunların bilinmesi gerekli.

Bu konuda, küreselleşmenin dönüşümünden söz eden tartışmalarda, birey ve siyaset temelli, kurumsal ve süreçsel mekanizmalar, örneğin demokrasi üzerinde durulurken, demokratik siyasetin asıl işlevinin netlikle ortaya konmaması bana göre epeyce önem taşımakta. Aslında, kapitalist sistemin ve onun yerleşik iktisat anlayışının, ekonominin siyasal işlevini unutturmaya yöneldiğini, benzer bir kaçışın iktisat bilimince de yapıldığını (politik ve sosyal ekonominin gündemden kalkması gibi) biliyoruz. Bunun gibi, siyaset bilimcilerin çoğu da, siyaseti kurumları ve süreçleriyle tanımlarken, siyasetin geniş anlamıyla gelirin yeniden paylaşımında oynadığı rol konusuna fazla ağırlık vermekten kaçınmakta veya siyaseti bu işleviyle tanımlamaya pek yanaşmamaktadır. Oysa hem demokratik bir siyaseti, yalnız süreçleriyle değil çıktılarıyla birlikte tanımlamak gerekmekte, hem de siyaseti böyle tanımladığınızda ekonomiyi toplumsal/siyasal sistemin bir parçası olarak düşünmek mümkün ve kaçınılmaz olmaktadır. Kuşkusuz siyasetin her zaman gelirin yeniden bölüşümünde belirleyici rolü var; demokratik bir siyasal müdahalenin nihai işlevi de, toplum ve birey adına daha eşitlikçi ve özgürleştirici çıktılar üretmek ve buna dayalı olarak sisteme olan güveni ve toplumsal uzlaşmayı inşa etmektir; bu yolda ekonomi politikalarını kullanması da kaçınılmazdır.

Küreselleşen kapitalizmin karşısına *demokrasiyi* çıkarabilmek de, ulusal/küresel düzeylerde siyasal haklar da dahil olmak üzere tüm insan haklarını dikkate alan bir “*demokratik siyaseti*” kurabilmek de, demokratik siyasetin eşitleyici çıktıları açısından önem taşıyor. Bir başka deyişle, *demokratik siyaset*, gerek ulusal gerek küresel düzeyde ekonomiyi hem toplumsal sistemin (siyaset, hukuk, yönetim gibi tüm alt sistemleri kapsayan sistemin), hem de *küresel-toplumsal sistemin bir parçası* durumuna getirmek, böylece göreceli de olsa, daha dengeleyici

ve eşitlikçi sonuçlar üretmesini sağlamak açısından bu kadar vazgeçilmez. Bir anlamda, geçmişte refah devleti aracılığıyla kapitalizmle demokrasiyi uzlaştıran siyasetin benzer bir görevi küresel düzeyde oynaması gerekmekte. Ekonominin toplumsal ve küresel kaygılardan ve denetimden uzaklaşması, ideolojik olarak da pratik olarak da bireylerin elindeki en önemli aracın, siyasetin araçsallığını ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle siyasetin ve demokrasinin anlam ve işlev kazanması için, en başta, gerek ulusal gerek küresel düzeyde gelirin yeniden bölüşümünde daha hakça çıktılar üretmesi gerekmektedir. Ancak böylece ekonominin yarattığı ulusal ve küresel düzeydeki sosyal sorunlarla baş edebilmek ve büyüyen eşitsizlikleri azaltmak üzere “küresel/ulusal bir bölüşüm” ve bunu sağlamak üzere “küresel/sosyal politikalar” üzerinde düşünmek ve uygulamak olanağı bulunacaktır.⁸

Oysa küresel kapitalizmin bu boyutta bir dönüşüm geçirmesinin önünde yığınlarca engel var. Bunlar yalnız ekonomik meselelerle de ilgili değil(Deacon; 1999): Bu dönüşümün önünde, *hukuki sorunlar* var; küresel sorunlar karşısında ulusal düzeyde bağlayıcı olan hukuk yerine küresel düzeyde ve tüm aktörler açısından hukukun üstünlüğünü kurmak nasıl mümkün olacaktır? *Katılım sorunu* var; küresel meseleler çok farklı aktörlerden kaynaklanırken ve çok daha geniş kesimleri ilgilendirirken, politika oluşturma ve karar alma, büyük ölçüde, hükümetler arasında kalan bir konu. Hükümetler arasındaki uzlaşmayı sağlamak hiç kolay olmasa da, bu konulara küresel toplumun katılımının nasıl sağlanacağı meselesi de ayrıca önemli. Ve de en önemlisi *niyet sorunu* var; bir yanda yaşanan bunca dengesizlik, çelişki ve eşitsizliğe, öte yanda sürüp giden savaşlara ve teröre karşın, bu sistemden yararlanan egemen güçlerin bu konularda işbirliği yapmaya ikna edilmeleri nasıl mümkün olacaktır? Şimdilik entelektüel açıdan olduğu kadar eylem bazında da dönüştürme arayışı yönünde bir niyetin ortaya çıktığını söyleyebiliriz; buradan demokratik mekanizmalara, küresel hukuk gibi çözümlere doğru gidilmesi de, hem, toplumsal ve küresel muhalefetin güçlenmesine, hem de bu gücü besleyecek dönüştürücü bir söylemin kurulmasına bağlı görünüyor. Her iki konuda da sol yaklaşımlara çok iş düşüyor.

3-Dönüşüm Tartışmaları ve “Çoğulcu” veya “Melez” Bir İdeoloji İhtiyacı Üzerine...

Bugün dönüşüm tartışmalarının öncelikle entelektüel açıdan beslenmeye ihtiyaç duydukları çok açık. Dünyanın kabaca beşte biri dünyanın tümünden ayrılmış ve ekonomik, siyasal ve toplumsal ayrıcalıklara sahip durumda; dönüşüm tartışmalarında bunun değiştirilmesi

⁸ Bu konuda çok sayıda yazar artık yalnız sosyal değil, küresel-sosyal politikaların varlığına ihtiyaç duyulduğunu dile getirmektedir. .Bkz; Bob Deacon, 1999, <http://www.vn.fi/stm/english/tao/publicat/deacon/contents.htm>; Ramesh Mishra, ”Alternatives to Neoliberalism: Change and Choice in Welfare Globalization”, <http://www.richis.org/health/2001/sp091340.pfd>; Otto Jacobi, “Transnational trade union cooperation at global and European level- opportunities and obstacles”, *Transfer*, 1, 2000; S. Kuhnle, “Survival of European welfare State”, *Arena Working Papers*, 19, 1999; M. Koray, *Sosyal Politika*, Ezgi Kitapevi, Bursa, 2000. Ancak küresel-sosyal politikaların, bazı uluslar arası sözleşmelerin kabulü gibi yalnız hukuki bir mesele olmadığını, bu tür sözleşmelerin adres olarak yine ulus devletleri göstermesiyle sosyal ve ekonomik hakların korunamayacağı, daha ciddi bir korumanın ancak küresel düzeyde bir bölüşüm mekanizması, bir siyasal mekanizma yaratılmasıyla gerçekleşeceğini de unutmamak gerek.

istendiğini biliyoruz. Ancak, bu değişim ihtiyacı, hem bugünkü katmanlaşmayı yaratan ve buna dayanarak büyüyen kapitalist sistemin tartışılmasını gerekli kılmakta, hem de bunun ötesinde, çok yönlü ihtiyaçları dikkate alacak yeni bir bakış açısı ve söylemle ortaya çıkılması önem taşımaktadır. Bugün, reel dünyaya meşruiyet kazandıran düşünce sistematığının de, farklılaşan insan ve toplum ihtiyaçları nedeniyle sosyalist düşüncenin de sorgulanmasını gerekli kılan bir dünya karşısındayız. Önlerine yeni ön-ekler alarak kendini tanımlamaya çalışan sol düşüncelerin ortaya çıkması da bundan. Bu açıdan solun kendi söylemi üzerinde yeniden düşünmesini gerektiren nedenleri de biraz irdelemekte yarar var.

-Tartışmalı Bir konu: Söylem ve İdeolojinin Dönüştürülmesi

Kuşkusuz ideolojilerin geçmişten buyana değiştikleri ve birbirlerinden etkilendikleri bir gerçek. Büyük kuramlar olarak bilinen liberalizm de, sosyalizm de, hem zaman ve koşullar, hem de birbirleri karşısında az veya çok değişime uğramışlardır. Devrimci sosyalizmden reformist sosyalizme (demokratik sol) geçişi böyle bir yeniden tasarım, yeniden inşa denemesi olarak nitelendirmek de, liberalizm ve sosyalizm arasında yeni bir uzlaşma olarak görmek de mümkün. Yine de, geçmişte de bugün de, bu etkileşim ve zihniyet değişikliğinin kolay olmadığı, hoş karşılanmadığı bilinmektedir. Oysa solun, bugün de kapitalizmin egemenliğini sorgulamak kadar, teknolojiden toplumsal ve küresel koşullara kadar uzanan değişimleri dikkate alarak kendi söylemini de, ahlâki ve siyasal tasarımını nasıl yaşama geçireceği konusunu da tartışması gerekiyor.

Bugün, birçok sorunun kaynağını küreselleşen ve toplumsallaşan kapitalist sisteme bağlasak da, solda gerek ideolojik gerek politik olarak ciddi bir güçsüzlük yaşandığını yadsımak mümkün görünmüyor. Bunun birçok nedeni olduğu da açık. Örneğin, bazı sol yaklaşımlarca da kabul edildiği gibi, bir yandan sermaye karşısında emek odaklı bir yaklaşım bugün dünyanın daha geniş (evrensel), daha küresel, daha çoğulcu sorunları açısından çok da yeterli bulunmamakta, öte yandan emeğin büyük kesimi sınıftan ve ideolojik yaklaşımlardan kaçır görünmektedir. Bir yandan Doğu Bloku'nun yıkılmasıyla sosyalist sol için birçok sorun alanı ve yeni güçlükler ortaya çıkarken, öte yandan refah devletine ve politikalarına daha da kuşkuyla bakmamıza yol açan nedenler söz konusu olmaktadır. Refah devletiyle ilgili olarak yapılan tartışmalarda marksist sol, Batı Avrupa'da 1950-1980 döneminde emek adına yapılan iyileştirmelerin ve elde edilen kazanımların, hem tarihsel ve geçici bir koruma sağladığını, hem de kapitalizmin kendini sürdürmesi açısından kullanılan bir araç olduğu görüşünü ileri sürmektedir; bugün devletin küresel kapitalizm karşısındaki güç kaybı nedeniyle de gelirin yeniden bölüşümünde bu tür olumlu bir rol oynaması olanağının hemen hiç kalmadığı sonucuna varmış görünmektedir.⁹ Ancak Doğu Bloku'ndaki deneyim, devrim yoluyla sosyalizmin inşa edileceği konusundaki kuşkuları arttırdığı gibi, bugün sosyalist düşünceler açısından da siyasal araçlar dışında bir dönüşüm aracı düşünmenin yolu pek kalmamış görünmektedir. Solun bu konudaki yaklaşımını açıklıkla ortaya koymasına ihtiyaç yok mu dersiniz? Wallerstein'ın dediği gibi, bugünkü dünyayı dönüştürme stratejilerini tartışırken,

⁹ Kapitalist devletin sermaye birikimi ve meşruiyet sağlamak gibi iki çelişkili işlevinin bugünkü tıkanıklıkları hakkında bkz: James O'Connor, "Devletin Mali Bunalımı", *Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler*, der. Kemâlî Saybaşı, Bağlam Yay, İstanbul, 1993; 242 vd; Gelişmekte olan ülkelerde devletin zaten böyle bir rolü olamayacağını irdeleyen bir görüş olarak bkz. İzzettin Önder, "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, der. A.H.Köse; F. Şenses, E.Yeldan, İletişim Yay, İstanbul, 2003; 249 vd.

“devrim stratejisine alternatif bir stratejinin açıklıkla tanımlanmasının vakti geldiği” gibi, “her düzeyde, her yerde daha fazla demokrasi istenmesi ve özne aranmaktan vazgeçilmesi” veya “mitolojik atomik bireylere dayalı tikelcilik anlayışının benimsenmeyeceği, fakat pek çok gruptan oluşan bir temele dayanan yeni bir evrenselcilik inşa etmenin” önemli olduğu (1998; 205) gibi görüşlerin tartışılması ve netleştirilmesi gerekmiyor mu?

Günümüzdeki sol arayışlar açısından, emek ve sınıf kavramının eleştiri ve tartışmaların odak noktasını oluşturduğu çok açık. Bunun da çeşitli nedenleri olduğunu biliyoruz. Emek, bugün, yalnız ekonomik ve örgütsel açıdan zayıflamamakta, aynı zamanda ideolojik ve siyasal açıdan da güçsüzleşmektedir; bir başka deyişle kendi içinde parçalandığı gibi, kendisini güçlendiren ideolojiden de, ittifak kurabileceği kitlelerden de giderek uzaklaşmaktadır. Bir yanda emek açısından, “sınıftan geri çekilme” denilen bir olgu yaşanmakta, öte yanda birçok toplumda sınıf çatışmasını aşan çok yönlü mücadeleler ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, emek öncülük potansiyelini yitirirken, kimi zaman 1968 döneminde olduğu gibi öğrenciler, kimi zaman Üçüncü Dünya’nın ezilen halkları, kimi zaman da dışlanmış kesimler, marjinaler devrimci projenin öznesi olarak görülmektedir (Munck, 2003; 97). Yine de kapitalizm, emperyalizm veya neo-liberal politikalar eleştirilirken sınıf kavramı ve sınıf politikalarından vazgeçilmemektedir; fakat kimileri için sınıf kavramı yeni anlamlar kazanırken, kimileri sınıfın yeniden tanımlanmasına karşı çıkmaktadır.¹⁰ Bunun gibi kimileri, küresel çözümlerden, küresel bir sosyal politikadan söz ederken, kimileri ulusal düzeyde, etkin ve geniş katılımlı toplumsal muhalefetin politik sonuçlar doğuracağını söylemektedir.¹¹ Dolayısıyla şimdi, sosyalist dünya görüşü açısından, bir yandan emek, sınıf, temel çatışma gibi kavramlar üzerinde yeniden düşünmeye ihtiyaç duyulmakta ve bu ihtiyaçlardan yola çıkan farklı sol görüşler ortaya atılmaktadır. Örneğin bu anlamda, sınıf kavramından vazgeçilmese bile, sınıfın değişkenliğinin, sınıfın yalnızca işyerinde oluşmayıp kültürel bir olgu olduğunun kabul edilmesi ve sanayileşmiş Kuzey ile yoksul Güney’in işçileri arasındaki, erkeklerle kadınlar arasındaki bölünmeleri, çeşitli kılıklara bürünmüş ırkçılıkları göz önüne alan eleştirel bir post-marksist teorinin inşa edilmesi gereğinden söz edilmektedir.¹² Bu arayışlar çerçevesinde soldaki birçok kavram bir yapı-bozum sürecinden geçtiği gibi, hem bugünkü sistemden mağdur olan çok çeşitli kesimleri kapsayacak bir kapsam genişliğine gidildiği söylenebilir. Ancak, üzerinde uzlaşılmış bir söylem ve ideolojik ortaya çıkmadığı gibi, radikal görüşlerle geleneksel sol arasında ciddi görüş ayrılıkları olduğu da anlaşılmaktadır.

-“Melez” Bir Düşünce Nerede, Nasıl Kurulabilir?

Sonuç olarak, ideolojilerden, siyasetten, kavramlardan, politikalardan oldukça kuşku ve kaygı duyduğumuz bir dünyada farklı bir dünyanın izlerini tek bir düşünce sistematüğinde

¹⁰ Örneğin İmparatorluk kitabının yazarları M.Hardt ve A Negri, proletarya kavramını, doğrudan ve dolaylı sömürülen herkesi kapsayan geniş bir kategori olarak anlar (İmparatorluk, 2000; 77), James Petras, bu yazarların benimsediği “çokluklar” kavramının, kapitalist mülkiyet ilişkileri açısından tanımlanmadığı ve aslında sınıf farklılıklarını ortadan kaldırdığını ileri sürer (Küreselleşme ve İmparatorluk, Cosmopolitik, 2003, 186 vd).

¹¹ Örneğin Otto Jacobi gibi Avrupa’lı marksistler, emek için geçerli çözümlerin küresel veya AB gibi bölgesel düzeylerde bulunabileceğini ileri sürerken (Otto Jacobi, “Transnational Trade Union Cooperation at Global and European Level-Opportunities and Obstacles”, *Transfer*, 1, 2000), emperyalizmle savaşta yükselen toplumsal muhalefet ve halk hareketlerinin önemini irdeleyen Petras, dünya kapitalizmine karşı sınıfsal ve ulusal bilinçten çıkartılacak doğrudan politik müdahaleleri ve de küresel bir çözümden çok ulusal kurtuluş hareketlerini önemser görmektedir; (James Petras, *Küreselleşme ve İmparatorluk*, Cosmopolitik, 2003, İstanbul; 101 vd).

¹² Ronaldo Munck, Marx @ 2000 adını taşıyan kitabında, marksizmi kadından kültüre kadar uzanan birçok ilişki içinde ele almakta ve bu konuda yaşanan başarısızlık ve hayal kırıklıklarına değinmekte, yine de tüm bu yetersizliklerin onarılarak geniş ufuklu bir marksizmin yeni ütopiyalar kuracağı, yeni ufuklar açacağı umuduyla kitabını bağlamaktadır.

bulamayacağımız anlaşılıyor ya; çözüm nerede ve nasıl? Karşımızda yanıt bekleyen bir dolu soru var. Bugün, hem karşıt gibi görünen ihtiyaçlar, hem de bunlara bazı cevaplar üretmiş görünen tüm ideolojik yaklaşımlar üzerinde yeniden düşünmek zorundayız. Herhalde, çoğulcu bir dünyada çoğulcu bir bakış açısına ve düşünce sistematiğine ihtiyacımız olduğunu kabul etmek yanlış olmaz; yani arayışlarımızın post-marksizm veya özgürlükçü-sosyalizm gibi arayışların da ötesine gitmesi gerekli görünüyor. Öte yandan böyle sentezci bir yaklaşım arayışında, benimsenecek ve kullanılacak tüm kavram ve araçlar üzerinde yeniden düşünmek, onların bir yapı-bozum sürecinden geçmeleri gereğini kabul etmek önem taşımaktadır. Aslında, melez bir söylem ve ideoloji arayışını, sürüp gidecek bir arayış olarak düşünmek daha doğru görünmekte. Bu melez yaklaşım nasıl adlandırılır bilmiyorum; ancak farklı bir dünyanın kurgulanması için “bireyci-toplumcu-küreselci” gibi çok yönlü bir yaklaşım gerektiğini düşündüğüm gibi, bu yaklaşımın, yalnız liberalizm ve sosyalizm arasında değil, feminist yaklaşımlar, alternatif arayışlar, eleştirel kuramlar gibi birçok yaklaşımı dikkate alan bir yeniden ve yeniden düşünme çabasıyla kurulabilecek bir yaklaşım olduğunu düşünüyorum. Böylesi bir yaklaşım, hem birçok ideoloji arasında bir buluşmayı gerektirmekte, hem de bunların ötesinde bir şey olmak durumunda. Bir yandan daha çoğulcu ve uzlaşmacı görünmekte, öte yandan düşünce yapılarında daha radikal dönüşümleri gerektirdiğinden daha devrimci bir nitelik taşıması gerekmektedir.

Böyle bir yeniden düşünme denemesinde, bazı kavramların bugün saplandıkları sığıltan kurtulması ve iddialarına daha yakın bir anlama ulaşmaları da, farklı yaklaşımlar içinde zenginleşerek çok daha dönüştürücü bir güç kazanmaları da önemli görünmektedir. Burada temel mesele de, bazı kabullerin sorgulanması ve değişmesindeki zorluktur. Kavramlar üzerinde yeniden düşünülmesi demek, kabul edilen paradigmalarda ciddi bazı değişiklikler anlamına gelmektedir. Örneğin böyle bir düşünme denemesinde, yalnız bugünkü ekonomik sistemi eleştirmek yetmez; bu ekonomik anlayışın dayandığı tüm düşünce sistematiğini sorgulamak gerekir. Sağda veya solda fakat yerleşmiş paradigmalarda çerçevesinde tanımlanan ekonomi, büyüme, üretim, emek, cinsiyet gibi kavramlara, bu paradigmalardan değil, ancak çoklu görüşlerin sağladığı daha geniş açılı, daha eleştirel bir yaklaşımla bakmakla dönüştürücü bir söylem kurulması mümkündür. Örneğin böyle geniş açılı bir bakışın kapitalist sisteme ilişkin eleştirisi, ne üretim araçlarının kimde olduğu, ne de bölüşüm meselesiyle sınırlıdır. Bu bakış açısı, kapitalist sistemin dayandığı ve kurduğu ekonominin öncüllüğü değişmedikçe, üretim araçlarının mülkiyetinin değişmesinin sistemin mantığının değiştirmesi mümkün olmadığı¹³ gibi bir düşünceyi de, ekonominin anlamı ve tanımı değişmedikçe emek ve de insan için uzun boylu bir kurtuluş umudu olmadığı görüşünü de dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla hem toplumsal yapı veya değerler sistemi olarak bir kapitalist dönüşüm üzerinde düşünmek gerekirken, hem de bunu yapmak üzere daha radikal bir dönüşümü arayışını gündeme getirmek önemli olmaktadır. Özetle, birçok kavram ve yaklaşım açısından, bunları tanımlayan ve çerçevesini çizen paradigmalardan dışına çıkmak, bu kavramlar açısından bir yapı-bozum sürecine gitmek ve yeni tanımlamalar getirmek ihtiyacı söz konusu olmaktadır. Yeniden tartışılması gereken birçok kavram sayılabilir. Bunlar arasında yer alan *ekonomi*, *liberalizm*, *piyasa*, *küreselleşme*, *verimlilik*, *emek*, *çalışma*, *esneklik* gibi kavramlar üzerinde epeyce söz olduğu da bilinmektedir. Ancak ne tartışma bitmiştir, ne de bitecek gibi görünmektedir.

-*Üretim ilişkileri ve ekonomi* konusunda, yukarıda da değinildiği gibi, yalnız kapitalist ekonomiyi eleştirmek değil, kapitalist ekonominin mantığını ve klasik iktisat anlayışının ekonomiye verdiği anlamı sorgulamak önem taşımaktadır. Kısacası, ekonomi nedir, ne işe

¹³ Bu konuda, radikal demokrasi açısından getirilen iyi bir eleştiri için bkz; “Bir tabu olarak ‘ekonomi’”, Yahya, M.Madra, Ceren Özselçuk, Kenan Erçel, Bilim ve Toplum, Kış 2002/2003, 104 vd.

yarar gibi çok temel sorularla işe başlamak daha anlamlı görünmekte. Bu anlamda ekonomiyi toplumsal bir sistem olarak yerine koymak, siyasal ekonomiyi yeniden diriltmek (Fine, 2002/2003; 43), kuşkusuz çok önemlidir; ancak ekonomiyi, bugün zihinlerimize kazındığı gibi, piyasaya ait işlemler, yani üretim, dağıtım ve tüketim etkinliklerinin bütünü dışında daha geniş bir anlamda ele almak daha da önemli görünmekte. Ben burada, yalnızca, çoğunlukla ihmal edilen bir iki noktaya değinmek istiyorum.

Örneğin feminist ekonominin, dikkate alınmayan kadın emeğinden yola çıkarak, çok daha geniş bir emek ve ekonomi tanımı yapılmasına yönelik ve genel olarak klasik iktisat anlayışına yönelmiş eleştirilerinin oldukça dönüştürücü bir nitelik taşıdığı ortada. Feminist ekonomi, alternatif iktisat gibi, ekonomi anlayışının “toplumsal bir yapılanma” geçirdiği ve büyük ölçüde klâsik iktisat anlayışının çerçevesinde belirlendiği görüşündedir. Feminist yaklaşıma göre, bu ekonomi anlayışı, büyük ölçüde, “eril” bir karakter göstermekte ve verimli-verimsiz, ücretli-ücretsiz gibi ikili bir ekonomi anlayışı inşa ederek, kendine göre verimli olmayan tüm emeği ekonomi dışına atmakta, örneğin kadının ev-içi emeğini tümüyle ekonomi dışında bırakmaktadır (Nelson, 1995; 131) Klasik iktisat anlayışını, bireye dayalı varsayımları açısından da, piyasa mekanizmasıyla ilgili öngörülerini açısından da eleştiren feminist iktisatçılar, ekonomi kavramının da biliminin de, yalnız piyasa-yönelimli etkinlikler olarak değil, insan ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik tüm etkinlikleri içine alacak biçimde yeniden tanımlanması gerektiği görüşünü ileri sürmektedirler (Nelson, 1995;135). Bu yaklaşım, sınıf kavramı ve ücretli emeğe yoğunlaşmış sol anlayış açısından pek ilgi çekici bulunmasa da, kadınların yerleşik ekonomi karşısındaki bu radikal eleştirilerinin eleştirel kuram içinde yer alan bazı yazarları çok ilgilendirdiğini görüyoruz. Örneğin Andre Gorz ev-içi emeğinin kapitalist toplumda her zaman statüsüz kaldığını, oysa ekonomik amaçlı üretim sektörünün maddi temelini aslında ev-içi üretime dayandığını ileri sürmekte, bu nedenle de bu ayırma dikkat çeken kadın hareketinin hayatın yeniden üretimi anlamını taşıyan bu özerk etkinlikleri temel, öteki ekonomik etkinlikleri bağımlı olarak sunmasının endüstri-sonrası toplum için itici ve öncü bir rolü olduğunu söylemektedir (1986; 90-91). Ekonomik etkinlikler konusunda eleştirel kalmaya özen gösteren kadın hareketinin ve kadın bakışının, yalnız kadını değil insanlığı da özgürleştirecek bir potansiyel içerdiği görüşünde olan yazarlar arasında Alain Touraine, Herbert Marcuse gibi başka yazarlar da bulunmaktadır (Touraine, 2000; 246).

Gerçekten feminist yaklaşımların klasik iktisat kuramına ilişkin bu yaklaşımlarının, yerleşik ekonomik düzeni alt üst edecek bir potansiyel içerdiği ortadadır. Örneğin emek için temelde kurtuluşun yüksek ücretler veya koruyucu standartlardan çok (bunların asıl gerçekleşeceği meselesi bir yana), çalışma kavramının anlam, içerik ve güvence açısından bir değişim geçirmesinden geçtiği yadsınamaz. Böyle bir yaklaşım, çalışma saatlerinin azaltılmasından yana olan özgürlükçü solun yaklaşımından da farklıdır. Çünkü yalnız daha fazla iş yaratmak ve çalışmayı anlamlandırmak açısından daha az süreli, daha güvenceli ve daha anlamlı çalışma yaşamı istenmemekte, insan faaliyetlerinin tümünün ekonomik bir faaliyet olarak anlamlandırılması gibi çok daha radikal bir dönüşüm istenmektedir. Öte yandan böyle bir anlam dünyası kurulmadıkça, emeğin kazanımlarının yine ücretli emek mücadelesi içinde düşünülmesi kaçınılmazdır, bunun da her zaman verimlilik, etkinlik gibi kendi sınırları olacağını görmek gerekmektedir. Örneğin, bugün yaşadığımız verimlilik artışına karşın, istihdamın giderek daralması, çalışma koşullarının güvencesizliği ve çekirdek-çevre işgücü ayırımının giderek artması gibi sorunlar önlenemediği gibi, ekonomik yaklaşımlar temelden değişmedikçe, siyasal ve sosyal politikaların devreye girmesi durumunda da etkilerinin sınırlı kalacağını kabul etmek gerekir. Bu nedenle feminist yaklaşım ve alternatif iktisatçıların öngördüğü gibi, insanı ücretli emeğe veya-işgücüne indirgeyen piyasa ekonomisinin karşısına, hem daha farklı bir ekonomi ve çalışma yaklaşımıyla, hem daha farklı ve

bütünlükçü bir insan anlayışıyla çıkmaktan başka kalıcı bir çözüm yolu görünmemektedir. Böylece, bugün kendini çalışmaya bağlı olarak tanımlayan ve bu sistemin bir anlamda kölesi durumuna gelen insanın, hem kendini bir bütün olarak var etmesinin koşullarının önü açılmaktadır(Gorz, 2001), hem de çalışmanı ve emeğin anlamı çok daha yaşamsal bir nitelik kazanmaktadır.

-*Piyasa* kavramı ve olgusu da, benzer biçimde toptan reddedilme yerine yeniden düşünmeyi gerektiren kavramlardan biri olarak görünüyor. Günümüzde ekonomik sistemi anlamlandırmak açısından kapitalizm sözcüğü yerine serbest-piyasa kavramının tercih edilmesinin yanlışlığına, yukarıda, değindim. Oysa Braudel'in yaklaşımıyla, kapitalizmle piyasayı birbirinden ayırmakta büyük yarar olduğunu görmek ve daha da önemlisi kapitalizmin piyasa kavramını kendisini örten bir şal gibi kullandığını düşünmek daha anlamlı görünüyor. İnsel'in söylemiyle, piyasa, bir fetişleştirilme ve yabancılaştırma aracı olarak da kullanılıyor (2004; 336), ancak daha da önemlisi, arkasındaki bir şeylerin gizlenmesine yarıyor. Gerçekten, bugünkü piyasa ekonomisi söylemi, kapitalist sistemin, hem kendisini gözlerden ırak tutmasını sağlamakta, hem de piyasa gibi aslında ideolojisiz bir sistemi kendisine kalkan edinerek meşrulaşmasının yolunu açmaktadır. Braudel'in işaret ettiği gibi, kapitalizm tekelci kârlarla oluşan bir sermaye birikimidir ve çok sayıda üreticinin yer aldığı gerçek bir piyasa ve piyasacı rekâbet büyük kârların birikmesi açısından yetersizdir; küçük üreticiler için böyle bir piyasa gerçek olsa da, kapitalizm geçmişte olduğu gibi bugün de tekelci kârlar üzerinden ve en çok da Doğu-Batı ikileminden, ya da merkez-çevre katmanlaşmasından yararlanarak büyümesini gerçekleştirmektedir; kısacası "kapitalizm dünya eşitsizliğinin bir eseridir" ve piyasa olarak adlandırılmaz (1996; 75). Braudel'in piyasa ile kapitalizmi birbirinden ayırması ve kapitalist yapıyı "karşı-piyasa" olarak nitelendirmesi, sanırım bugünkü sisteme alternatif arayan düşünce akımları açısından üzerinde durulması gereken bir yaklaşımdır. Sonuç olarak, Aslında, "Braudelyen bir piyasanın lehinde olmak, bana neticede dünyanın eşitlikçi hale gelmesinden yana olmak gibi geliyor" diyen Wallerstein (1996; 254) gibi, küresel kapitalizme karşı alternatif bir ideolojinin kurulması açısından, daha birçok kurum ve dengeleyici mekanizma ile birlikte gerçek bir piyasa mekanizmasını da gözden çıkarmamak gerekli görünmekte.

-*Emek ve sınıf* kavramları da, soldaki arayışların çoğunun yöneldiği, üzerinde yeniden düşünmeye çalıştığı temel kavramlar. Emeğin ve sınıfın, marksist terminoloji açısından analitik kavram olduğunu biliyoruz.. Emek, hem sermaye karşısında bir sınıf ve toplumsal bir kimlik olarak tanımlanmakta, hem de tek değer yaratan üretim faktörü olarak görülmektedir; yarattığı artı değere el konulan ve sömürülen bir sınıf olarak da kapitalist sınıfı dönüştürücü güç olarak düşünülmektedir. Ancak bunun için de kendinde sınıf olmanın yetmeyeceği, "kendi-için sınıf" olunması gerektiği bilinmektedir. Bu konuda bir dolu farklı görüşün ortaya çıktığını da görüyoruz. İnsana emek-sınıf yaklaşımıyla bakmanın indirgemeci bir yaklaşım olduğundan, günümüzde sınıf bileşiminin değiştiği, sınıf bilicinin ciddi biçimde gerilediği, bireylerin kendilerini toplumsal kimlikten önce bireysel kimlikleriyle ifade etmek istediklerine kadar uzanan birçok görüş ortaya atılmaktadır. Bu durumda hem emek ve sınıf kavramını, hem de bu sınıfın toplumsal/küresel dönüştürücü gücünü sorgulamak kaçınılmaz olmaktadır. Birçok çalışmada sınıf kavramına yeni açılımlar getirildiğini ve bunlara ilişkin eleştirilerin gündeme geldiğini de biliyoruz. Bu konuda, işle özdeşleşme imkânının yok olmasıyla birlikte bir sınıfa ait olma duygusunun da kaybolduğunu ileri süren ve sınıf kavramından tümüyle vazgeçen Gorz'un (1986; 72), bugün birçok ardılı ortaya çıkmış durumdadır. Yine de bu konunun çözümlendiği söylenemez. Örneğin *İmparatorluk* kitabının yazarları, proletaryayı, kapitalist üretim ve yeniden üretim biçimleri tarafından doğrudan veya dolaylı olarak sömürülen herkesi kapsayan bir kategori olarak düşünmekte (Hardt ve Negri,

2000; 77). oysa bu “çokluk” kavramı Petras tarafından eleştirilmekte ve bu yaklaşımın sınıf farklılıklarını ortadan kaldırdığı ileri sürülmektedir (Petras, 2003). Sınıfların ve ideolojilerin öldüğü konusundaki söylemi eleştiren yazısında F.Ercan da, benzer bir eleştiride bulunmakta, sınıflardan kaçmanın, aslında toplumdaki hegemonik yapının, eşitsiz güç ilişkilerinin gözden kaçıracağını söylemekte, uygulama ile teorik arasındaki ilişkiler iyi kurulduğunda, toplumun tarihsel-sınıfsal bir gerçeklik olarak analiz edilmesinin mümkün olacağını söylemektedir (Ercan, 2003; 611)

Aslında sorun, sınıfların ve sınıf kavramının ortadan kalkıp kalkmadığından çok, bu kavramın bugün çok daha geniş kesimleri ve çok daha derin ve eşitsiz ilişkileri anlatmasının önündeki tıkanıklıklarla ilgilidir. Yani küreselleşen kapitalizm gerçeği karşısında, yine sınıfsal bölünmelerden, eşitsiz ve hegemonik ilişkilerden söz etmek doğrudur; ancak bu tür eşitsizlik ve hegemonya bugün çok daha geniş kesimlerde ve çok daha çeşitli biçimlerde yaşanmaktadır. Bugün, yoksulluk, işsizlik, eğitimsizlik, güçsüzlük gibi, siyasal baskılar, insan hakları ihlâli, ırk, din, cinsiyet ayırımı gibi yaygın birçok sorunu ne sınıfsal kavram ne de sınıfsal çelişki içinde anlatmak kolaydır. Belki, Tanıl Bora'nın deyimiyle, sınıf çelişkisi “hayat sahasına yayılmaktadır” (2000; 79) demek mümkün, ancak bu durumda, sınıf kavramının hem farklılaşmış emek kesimlerini kapsamak, hem de farklı veya doğrudan yaşanmayan eşitsiz ilişkileri anlatmak açısından yetersiz kaldığını söylemek da kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla yeni ve farklı bir yaklaşım ve daha kapsayıcı bir anlatım ihtiyacı karşındayız.

Aslında sınıf değilse de emek kavramı bugün de, farklı biçimler ve bileşimler içinde varlığını ve merkezi önemini korumaktadır. Bugün de, geniş anlamda ve her tür emek için sermayenin karşısında bir güçsüzlük ve sömürü söz konusudur. Örneğin kadının ev-içi emeği karşılıksız olduğundan, bu emekten yararlanan erkek kadar daha az ücret ödemek olanağı bulan işveren de yararlanmaktadır. İşe girmek ihtiyacı olanlar arttıkça, bunun bedelini daha çok istihdamda olanlar ödemektedir. Ancak, ücretli emeğin sömürsünden yola çıkarak, iş arayanları veya ev kadınlarını içine alacak bir sınıf tanımlaması yapmak kolay değil. Oysa ekonomiyi insan ihtiyaçlarına yönelik tüm faaliyetler olarak tanımladığımızda, ücretli veya ücretsiz, zorunlu veya gönüllü, evde veya dışarıda yapılan tüm çalışma biçimlerini kapsayan geniş bir emek-üretim anlayışını ve tanımlamasına erişmek de, bunları emek ve sermaye karşıtlığı içinde tanımlamak da mümkün. Dolayısıyla bugün geniş açılı bir yaklaşım ve tanımlamaya ihtiyacımız var. Endüstrileşmenin başlarında proleterya teriminin sahip olduğu kapsayıcı güç gibi, bugün de geniş anlamda emek kavramı içine giren, fakat kendi içlerinde nitelikleriyle de istemleriyle de çok farklılaşan tüm grupları kapsayacak yeni ve yaratıcı bir kavrama ihtiyaç duymaktayız. Bu tür bir emek-çalışma anlayışı, emek-sermaye karşıtlığı gibi tümüyle sınıfsal ilişkiler dışında kalmasa da, sınıf kavramını aşan bir kavramsallaştırmayla insan emeğinin her türlüünü içine alacak bir “insan-emek” sentezi biçiminde düşünölmek durumundadır.

-İstihdam ve esneklik, kavramları da yeniden anlamlandırmaya ihtiyaç duyulan kavramlar. Bugün birçok sorun, yeterli istihdam yaratılamamasıyla ilgili. Bu alandaki çok temel ihtiyaç da, istihdam konusunda radikal bir düşünce değişikliğini gerektirmekte. Bugün uluslararası rekâbet de, yeni teknolojiler de, esneklik uygulamaları da emek açısından daha çok kayıplarla birlikte anılmaktadır. Kuşkusuz emek açısından da bazıları kaybederken, bazıları kazanmaktadır. Batı'daki işçi, ya da büyük işletmedeki emekçi için işin kaybı (işletme dışına çıkarma gibi bir esneklik uygulaması ile), gelişmekte olan ölkelerin fason üretiminde veya taşeron yanında çalışanlar için istihdam artışı gibi bir kazanca dönüşebilmektedir. Artan rekâbet de, bazı ölkelerin ve bazı işletmelerin dünya üretiminde ve tüketimindeki paylarının değişmesi anlamını taşıdığı gibi, kullanılan emeğin yer ve işletme değiştirmesi anlamına da

gelmektedir. Sermayenin önemli bir gücü de, hem bunun tüketiciler yararına olduğunu söylemesinden, hem de kaybedenler karşısında kazanan emeği yanına almasından kaynaklanıyor.

Dolayısıyla bugün, hem işsizliği önlemek, hem çalışma koşulları üzerindeki tehdidi azaltmak açısından yeni istihdam olanakları en kritik nokta. Bugünkü sistemin çözüm olarak ne sunduğunu da biliyoruz; ucuz istihdam yaratın, kuralsızlaşmaya göz yumun, enformel sektörü büyütün, esnek çalışmayı yasalaştırın, vb. gibi. Peki, bu önerilerin, yarattıkları olumsuz sonuçlar bir yana, gerçekten çözüm olduklarını söyleyebilir miyiz? Sermayenin kâr oranlarını arttırmak için çözüm oldukları çok açık; fakat yeterli istihdam yaratmak için uzun süreli bir çözüm olmadıkları da ortada. Bu koşullar, uzun süre ne sermayenin başka bir ülke yerine sizin ülkenize gelmesi, ne de içteki sermayenin ülke içinde kalmasına yarayabilir. Öte yandan teknolojik gelişmeler de, sürekli olarak daha az istihdamla üretim yapılması mümkün kılmakta. O halde çözüm nerede? Bu konuda, en geçerli çözümün emek arzının azaltılması olduğu ortada. Dünya nüfusu, büyüme hızı ve sermayenin hareket serbestisi düşünüldüğünde ise, bunun pek mümkün olmadığı söylenecektir. Ancak iş arayan insan sayısının azaltılmasıyla bunun mümkün olacağı düşünülürse, bir yandan bugünün verimlilik koşullarında çok mümkün görünen çalışma süresinin azaltılması, öte yandan istihdamda esneklik uygulamalarının, belirli bir güvence sağlanmasıyla, asıl çalışma biçimine dönüştürülmesi konusunu ciddiye almak gerekecektir.

Oysa, bugün gelişmiş Batı toplumlarında da, gelişmekte olan ülkelerin rekabeti ve azalan istihdam olanakları karşısında, bırakınız daha kısa çalışmayı, refah devletinden (welfare) vazgeçilip, kitleleri geçici, düşük ücretli işlerde çalışmaya zorlayan çalışma ağırlıklı (workfare) devletine geçilmesini öneren görüşler ortaya atıldığını ve ABD başta olmak üzere bu yolda epeyce ileri adımlar atıldığını da biliyoruz. Kuşkusuz aksi yönde görüşler de ortaya atılmaktadır, fakat henüz gelişmiş ülkelerin işçileri tarafından yeterince benimsenmediğinden geniş çaplı bir isteme dönüştükleri söylenemez. Aslında, oldukça uzun bir süredir çalışma süresinin azaltılması ve esnek çalışma biçimlerinin çalışanlar yararına kullanılmasını destekleyen düşünceler gündemdedir; ancak bir yandan ücretliler arasında kutuplaşmanın güç kazanması, öte yandan artan rekâbet nedeniyle çalışma standartları üzerindeki tehditlerin artması nedeniyle, bu yolda yasalara veya sözleşmelere dayalı olarak değişikliğe giden ülkelerde bile çalışma sürelerinin gerçekte pek kısılmadığı görülmektedir.

Oysa bugün, durmadan gelişen teknolojiler ve emek verimliliğinin bunca artışı karşısında, hem çalışma sürelerinde ciddi bir indirime gidilmesi tek yol olarak görünmekte, hem de esneklik uygulamalarını aslında birey olarak emeğe hizmet edecek uygulamalar olarak düşünmek gerekmektedir. Esnek çalışma biçimleri, emek için hem bireysel ihtiyaçların karşılanması, hem de kendini geliştirme olanağının bulunması açısından son derece önemli ve yararlı olacak değişiklikler getirmektedir. Ancak bunun için belirli bir gelir güvencesi sağlanması gerektiği de açıktır. Bu nedenle, günümüzde birçok yazar, çalışma merkezli toplumdaki vazgeçilmesini istemekte ve istihdamla gelirin birbirinden ayrılmasını önermektedir.¹⁴ Kısacası, standart zamanlı çalışma düşüncesinden vazgeçilerek esnek zamanlı çalışmanın esas alınması, çalışma süresinin de, belirli bir gelir güvencesi ile birlikte, çalışanların gönüllü seçimlerine bağlanmasını istenmekte, refah devletinden de bu yolda bir anlayış değişikliği beklenmektedir.

¹⁴ Bu konunun farklı konumlarda yer alan birçok yazarca paylaşıldığı, örneğin radikal bir yazar olan A.Gorz (2001), refah devleti çalışmalarıyla tanınan G.Esping-Andersen (1996), marksist yaklaşımı benimseyen Karl Hinrichs; Claus Offe; Helmut Wiesel (1993), özgürlükçü solda yer alan A. İnsel (2004) gibi birçok yazarın benzer görüşleri ileri sürdüğü görülmektedir.

Ancak, bu tür gelir güvencesinin, negatif vergi önerileri gibi, yoksulluğu veya işsizliği telâfi eden bir araç olarak düşünülmemesi de önemlidir. Biliyoruz ki, iş ve gelir yoksunluğu durumunda, geçmişte uygulandığı gibi bugün de “yoksullara yardım” anlayışı gündeme gelmekte, örneğin Dünya Bankası tarafından da yoksul olanlara belirli bir gelir sağlanması yolunda bazı görüşler ortaya atılmaktadır. Böyle bir anlayışın, Türkiye’de yapılan bir çalışma da ortaya atıldığını görüyoruz (A.Buğra; Ç. Keyder, 2003). Bu anlayışın birçok sakıncası bulunmaktadır; hem bir hakka ve güvenceye değil de yardım fikrine bağlanması açısından kabul edilemez bir düşüncedir, hem bu kişilerin daha da toplum dışına itilmesi gibi bir tehlike içermektedir, hem de işsizlik, yoksulluk gibi sorunların çözümü için bir çare olmak değil, bu kitleleri hem mağdur hem de borçlu yapmanın bir yolu olmaktadır. Oysa yeni bir “*çalışma ve serbest zamanın bileşimi*” düşünülürken, hem herkes için asgari bir gelir güvencesi sağlanacaktır, hem de bireysel seçimlerle belirlenecek çalışma-serbest zaman bileşimi yaratılabilecektir. Böylece, yalnız iş ve gelir değil, aynı zamanda bireysel seçimler ve özgürlükler de güvence altına alınacak, bireyin kendi seçimleri doğrultusunda belirlenecek bir gelir ve serbest zaman bileşimi yaratılmış olacaktır.

Bu noktada Gorz’un yaklaşımının daha temel bir değişiklik anlamı taşıdığını da söylemek gerekir. Gorz, kapitalist sistem içinde çalışmanın “metalaştığını”, bir yandan istihdamın giderek az bulunan bir “mal” haline geldiğini, öte yandan da artık çoğu insan için çalışmanın, ay sonunda gelen para dışında önemini yitirdiğini ileri sürerek bugünün çalışma merkezi toplumunu eleştirdiği gibi, kişisel doyum sağlama anlamında gerçek çalışmayı kurtarmak istiyorsak ücretli toplumundan çıkmamız gerektiğini de söylemektedir (2001; 80). Ücretli toplumundan çıkış için de, herkese yeterli bir gelir güvencesiyle çalışmanın yeniden dağılımını sağlamaktan yanadır; ancak bunun için de, hem zamanın bireysel ve kolektif yönetimini bir araya getirecek çok etkinliktir bir toplum kurulmasını, ücretlilik ilişkisi dışında yeni toplumsal bağların yaratılmasını önemsemektedir, hem de yeterli gelir düşüncesinin, özerk etkinliğe olanak tanıyan, bireylerin ve grupların kendi ihtiyaç ve arzularını gerçekleştirebilecekleri bir düzeyde olmasını istemektedir. Gorz, daha sonraki çalışmasında ise, daha da ileri giderek, artık yalnız serbest zaman tanıyacak bir esnek çalışma biçimi ve gelir güvencesini değil, “çalışmadan yaşamaya” olanak tanıyan bir gelir güvencesini önemli bulduğunu da söylemektedir.(2001; 117) Böyle bir yaklaşımın çalışmayı tümünden dışlayacağı düşünülemez, ancak çalışmaya farklı bir bakış ve anlam kazandırılacağı açıktır. Bugün için aşırı bulunsun da, bu tür bir yaklaşımın aslında solun iddialarıyla son derece uyduğunu da düşünmek gerekir.

-Yeniden Başlayan ve Hep Yenilenecek Tartışmaların Sonu da Yok

Bugün karşımıza entelektüel düzeyde çıkan bu tartışmalar ve ileri sürülen fikirler üzerinde ne anlaşma sağlanmış durumdadır, ne de bunların kolayca yaşama geçmesi beklenebilir. Sisteme kökten bir eleştiri getiren ve kökten bir değişim ihtiyacını ortaya koyan bu yaklaşımların uzun bir süre güçlenmesini beklemek de zordur. Örneğin bugün artan rekabet içinde, bırakınız geniş anlamda bir çalışma-emek tanımlaması yapmayı, gelişmiş Batı toplumlarında bile çalışma sürelerinin kısıtlanmasından çok, emeklilik yaşının uzatılması gibi çalışma yaşamını uzatan önlemler gündeme gelmektedir. Bizim gibi ülkelerde ise, bu türü tartışmaların gündeme bile gelememesi bir yana, kazanılmış birçok hakkın yitirildiği bir gerçek. Öte yandan sistemin eleştirisi de dönüşümü de, ortaya çıkan argümanlar ve yaklaşımlar da, yanıtlanması gereken ihtiyaç ve sorunlar da karmaşıktır; üzerinde daha çok konuşulmaya ve tartışılmaya ihtiyaç göstermektedirler. Bunun ötesinde, birçok konuda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmakta ve sol yaklaşımlar arasında bile bir uzlaşma sağlanamamaktadır.

Ancak bir yandan bu düşünce yapıları, bu yaklaşımlar dünyamıza girmişlerdir ve dönüştürücü bir güce ulaşmaları için kendilerini sahiplenecek toplumsal/küresel güçler beklemektedirler; öte yandan sistem-içi tartışmaların çaresizliği her geçen gün daha iyi anlaşılmalıdır. Bunun dışında, insan, toplum ve yeryüzü gerçeği ideolojiler arası etkileşimi zorlamakta ve birçok yaklaşımın kendini nitelendirmek ve ayırt etmek üzere yeni sıfat arayışına girdikleri görülmektedir. Her geçen gün dünyamıza yeni bir söz girdiği gibi, sağda veya solda yer alan düşünce sistematiğine de yeni bir versiyon katılmaktadır diyebiliriz. Sürüp giden tüm bu arayışların ne kadar önemli olduğu da ortada.

Bu yazıda, birçok konuya değinilmeye çalışılırken, çok şeyin dışarıda kaldığını biliyorum. Yine de, epeyce flu olsa da, bir resmin ortaya çıktığı söylenebilir. Ortaya çıkan resimle ilgili olarak, birkaç noktayı vurgulamak da mümkün. Örneğin bugün bazı konulardaki duyarlılıklar netlik kazanmış durumda. Bugün, bir yandan çoğulcu kimlikler, çoğulcu ihtiyaçlar, çoğulcu yaklaşımlar olduğu gerçeğinden hareket edilmekte, öte yandan insanların, şu veya buna indirgenmeden, kendilerini birey olarak var etmek ve geliştirmek ihtiyacında olduğu kabul edilmektedir. Özgürlükçü ve çoğulcu yaklaşımlar bunun için önemli. Ancak, özgür bireyler olarak var olmak istenilen bu yeryüzünde, hem insanların ve toplumların, hem de yeryüzünün geleceğini düşünmek, birlikte varolmanın yollarını bulmak zorunda olunduğu da bilinmektedir. Öte yandan olanaklar kadar, sınırların olduğu da giderek daha iyi anlaşılıyor. Toplumcu ve küreselci yaklaşımlar da, paradigma değişiklikleri de bunun için kaçınılmaz. Sonuç olarak, kısmen de olsa, bu yeryüzünün ve insanlığın geleceği için çok daha köklü bir dönüşümü düşünmek gerektiği noktasına gelindiği söylenebilir. Örneğin, yalnız çevre sorunları nedeniyle değil, daha birçok nedene bağlı olarak büyümenin sınırları veya farklı bir büyüme anlayışını düşünmek gerekiyor. Bu nedenle bugünkü sistemin dönüşümü, ne yalnız ekonomik ne de siyasal bir dönüşüm olabilir; çok daha toptan ve köklü olması gereken sosyal ve kültürel bir değişim üzerine düşünmek gerekmektedir. Kuşkusuz ekonomik ve siyasal sistemler üzerine düşünmek ve onları toplumsal/küresel sistemin bir parçası olarak yerli yerine oturtmak durumundayız. Ancak, bunun da ötesinde burada ve birlikte yaşamının bireysel, toplumsal, küresel sistemi üzerine düşünmek gerekmektedir. İşte bu noktada, kullandığımız birçok kavram ve söyleme eleştirel bakmak ve onlar üzerinde yeniden düşünme ihtiyacı ortaya çıkmakta veya yeni bir dilin bulunması, yeni bir söylemin kurulması, yeni bir kültürün oluşumu üzerine düşünmek zorunlu olmaktadır. Bu nedenle, hem alışlagelen paradigmatları tartışmaya açmak, hem de yeni ve melez söylemler ve düşünceler üzerinde düşünmekten korkmamak gerekmektedir.

Bu anlamda küreselleşmeyi dönüştürme hareketlerinin, soldaki tartışmaların, farklı bir dünya arayışlarının, emeğin siyasal ve ekonomik örgütlerinin, entelektüel çabaların her birinin geleceğin yeniden kurgulanması açısından önemli rolleri var, ancak bu rolün oynanabilmesi için daha dönüştürücü bir söylemin ve ideolojik zeminin kurulması ihtiyacı da ortada. Ancak böyle dönüştürücü bir söylem bulunabilirse küresel ve toplumsal düzeydeki muhalefet de, toplumsal/küresel dayanışma ahlâkı ve siyaseti de güç kazanabilecektir. Aslında, yeryüzünde sermaye ile emek, sermaye ile insan, sermaye ve demokrasi, sermaye ve çevre, sermaye ile yeryüzünün tüm kaynakları arasında bir mücadele yaşandığını görmek ve sermayenin egemenliğindeki bu dünya düzenini dönüştürmek için ne kadar naif olsalar da insandan kaynaklanan tüm kaygıları önemsemek, tüm düşünceleri dikkate almak ve bunları harmanlayan bir düşünce ve söylem kurmak önem taşımaktadır. Bunu da, ancak çoğulcu bir yaklaşımla ve “melez” bir düşünce arayışıyla bulabilmek mümkün görünüyor.

Prof. Dr. Meryem Koray

-Kaynakça

- Andersen, Esping-Andersen (1997); “Towards a Post-Industrial State”, *Politik und Gesellschaft*, No 3
- Braudel, Fernand (1996); *Medeniyet ve Kapitalizm*, İz Yay. İstanbul.
- Buğra, Ayşe ve Keyder, Çağlar (2003);
- Chomsky, Noam (2000); *Dünya Düzeni: Eskisi Yenisi*, Metis Yay. İstanbul.
- Deacon, Bob (1999), *Socially responsible globalization: a challenge for the European Union*, Finnish Ministry of Social Affairs and Health,
<http://www.vn.fi/stm/english/tao/publicat/deacon/contents.htm>
- Fine, Ben (2002/2003); “İktisadi emperyalizm ve sosyal bilimler: Gidişat, engeller”, *Toplum ve Bilim*, Kış 2002/2003.
- Fuat, Ercan (2003); “Sınıftan Kaçış, Türkiye’de Kapitalizmin Analizinde sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine”, *Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay. İstanbul.
- İnsel, Ahmet (2004); “İktisat Dininin Rahip ve Faizleri”, *Neo-Liberalizm Hegemonyanın Yeni Dili*, Birikim Yay, İstanbul, 2004.
- Giddens, Anthony (2000); *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Jacobi, Jacobi (2000); “Transnational trade union cooperation at global and European level-opportunities and obstacles”, *Transfer*, 1
- Gorz, Andrea (1986); *Elveda Proleterya*, Afa Yay. İstanbul.
- Gorz, Andrea (2001); *Yaşadığımız Sefalet*, Ayrıntı Yay, İstanbul.
- Habermas, Jürgen (1984): “Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer mi”, *Toplum ve Bilim*, Güz 27.
- Hardt, M; Negri, A. (2000); *İmparatorluk*, Ayrıntı Yay, İstanbul.
- Held, David (1990); “The Contemporary Polarization of Democratic Theory. The Case of a Third Way”, *New Developments in Political Science*, der. Adrial Leftwich, Edward Elgar Publishing.
- Hinrichs, Karl; Claus Offe; helmut Wiesenthal (1993); “Zaman, Para ve refah Devleti Kapitalizmi”, *Sivil toplum ve Devlet*, der, John Keane, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Held, David (1997); How to Rule the World, *New Statesman*, August.
- Koray, Meryem (2000); *Sosyal Politika*, Ezgi Kitapevi, Bursa.

- Kuhnle, Stein (1999); "Survival of European welfare State", *Arena Working Papers*, 19.
- Lloyd, John (2001); "The Whole Word in Their Hands", *New Statesman*, Vol. 130, Issue 4563.
- Julie Nelson, "Feminism and Economics", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, Issue 2, 1995; 131-135
- Madra, Yahya M; Ceren Özselçuk, Kenan Erçel (2002/2003); "Bir tabu olarak 'ekonomi'", *Bilim ve Toplum*, Kış, 95.
- Mishra, (Ramesh)(2001); "Alternatives to Neoliberalizm: Change and Choice in Welfare Globalization", <http://www.richis.org/health/2001/sp091340.pfd>.
- Moore, Mike (2003); *Sınırların Olmadığı Bir Dünya*, CSA Yayın Ajansı, İstanbul.
- Munck, Ronaldo (2003); *Marx@2000-Geç Marksist Perspektifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Nelson, Julie (1995); "Feminism and Economics", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, Issue 2.
- O'Connor, James (1993); "Devletin Mali Bunalımı", *Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler*, der. Kemâli Saybaşı, Bağlam Yay, İstanbul.
- Önder, İzzettin (2003); "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, der. A.H.Köse; F. Şenses, E.Yeldan, İletişim Yay, İstanbul.
- Petersmann, Ernest-Ulrich (2003); "Time for a United Nations 'Global Compact' For Integrating Human Rights into <http://www.ejil.org/journal/Vol13/No3/art1.html>.
- Petras, James (2003); "Kürselleşme ve İmparatorluk", *Cosmopolitik*, Kış.
- Simma, Bruno; Andreas L. Paulus (2003); "The International Community: Facing the Challenge of Globalization", <http://www.ejil.org/journal/vol9/no2/art2.html>.
- Stiglitz, Joseph E. (2002), *Küreselleşme-Büyük Hayal Kırıklığı*, Plan B, İstanbul.
- Shaw, Martin (2000); *Theory of the Global State*, Cambridge University Press.
- Tanıl, Bora (2000); "Sınıftan kaçış, sınıfa kaçış" *Yeni Bir Sol Tahayyül İçin*, Birikim Yay, İstanbul.
- Touraine, Alain (2000); *Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, YKY, İstanbul.
- Wallerstein, Immanuel (1996); "Braudel'in Kapitalizm Tahlili: Her şey Tepetaklak", *Medeniyet ve Kapitalizm* içinde, İz Yay, İstanbul.
- Wallerstein, Immanuel (1998); *Liberalizmden Sonra*, Metis Yay., İstanbul.

World Bank, *World Development Report 1999/2000*, World Bank, Oxford University Press, 2000; 14.